

ორი უძველესი ხელნაწერის ბედი კულტურათა კვების გზაზე

ინგა კალაძე

„ხელნაწერები არ იწვიან.“
მ. ბულგაკოვი

სწორედ იმ ხანებში, როდესაც ეს სიტყვები იწერებოდა, ანუ გასული საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს, მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში აღმოჩენილ იქნა ორი უძველესი კულტურის კუთვნილი ლიტერატურის ფრაგმენტული ნიმუშები, რომელთა კვლევის ისტორია და მისი შედეგების ურთიერთგადამკვეთი მნიშვნელობა ზედმიწევნით ირგებს ზემოთ მოყვანილი ეპიგრაფის პარადოქსულ შინაარსს. ამ თითქმის დეტექტიური ისტორიის სათავესთან კი XI საუკუნის სპარსელი პოეტის – აბულ ყასიმ ჰასან უნსურის ბალხის (გარდ. 1040/1050) შემოქმედება აღმოჩნდა.

უნსურის – ლაზნელთა კარის „პოეტთა მეფის“ ტიტულის მფლობელს – წყაროთა მოწმობით, 30 000 სალექსო სტრიქონი (ბეითი) შეუთხზავს, – ერთი ლირიკული კრებული (დივანი) და სამი პოემა: „ვამეყი და აზრამ“, „თეთრი კერპი და წითელი კერპი“ და „შადბაჰრი და აინალჰაიათი“. ამ თხზულებათაგან ჩვენამდე მოაღწია მეტად დაზიანებულმა ლირიკულმა კრებულმა, ხოლო ეპიკური პოემებიდან, გარდა სათაურებისა და ცალკეული სტრიქონებისა, საუკუნეთა მანძილზე არაფერი იყო ცნობილი, მაგრამ ხსენებულ პოემათაგან ერთ-ერთმა, კერძოდ, „ვამეყი და აზრამ“ თავიდანვე მიიპყრო ორიენტალისტთა განსაკუთრებული ყურადღება. დაინტერესების მიზეზი გახდა არა მარტო დიდი პოპულარობა ამ სახელწოდების მქონე სიუჟეტებისა უნსურის შემდეგდროინდელ სპარსულ და თურქულ ლიტერატურებში, არამედ ამ პოემის ფრაგმენტების კვლევისთვის მეტ-ნაკლებად რეალური შესაძლებლობის არსებობაც: შუა საუკუნეების სპარსულ პოეტოლოგიურ ტრაქტატებსა და განმარტებით ლექსიკონებში¹, რო-

1 [ჰორნი 1887; ასადი 1940, 1957, ნახჩევანი 1962; სორური 1959; შოური 1742; ბორჰანი 1951].

მელთაგან უადრესი უნსურის თითქმის თანამედროვეა², ამა თუ იმ სიტყვის განმარტებისას საილუსტრაციო მასალად სხვა პოეტებთან ერთად უნსურის ციტატებიც ხშირად არის დამოწმებული, ოლონდ, წესისამებრ, ნაწარმოების სათაურის დაუსახელებლად. მაგრამ რადგანაც, სპარსული ლექსთწყობის კანონების თანახმად, ეპიკურ და ლირიკულ ლექსებს მკვეთრად განსხვავებული სალექსო ფორმა (გართმვის სქემა) აქვს, მათი გამიჯვნა ძნელი არ იყო. ამ გზით გამოყოფილი ეპიკური მემკვიდრეობის კუთვნილი სტრიქონები, თავის მხრივ, ორგვარ სალექსო ზომას აჩვენებდა: მოთაყარებსა და ხაფიფს. ამასთანავე, მოთაყარების ზომით შესრულებული ზოგი სტრიქონი ახსენებდა ერთ-ერთი პოემის გმირებს – ვამეყსა და აზრას. ამან მკვლევრებს მისცა გასაღები უნსურის ეპიკური მემკვიდრეობის ერთგვარი კლასიფიკაციისათვის: მოთაყარებით გაწყობილი ფრაგმენტები მიეკუთვნა პოემას „ვამეყი და აზრა“, ხოლო ხაფიფით შესრულებული სტრიქონები დანარჩენი ორი პოემისათვის საზიაროდ იქნა მიჩნეული, თუმცა ეს ვარაუდი ბოლომდე მართალი არ აღმოჩნდა: 60-იან წლებში გამოქვეყნდა XI-XII ს.-ის ერთი სპარსული პოეტოლოგური ტრაქტატი, სადაც საილუსტრაციო მასალად დასახელებულია უნსურის პოემა „თეთრი კერპი და წითელი კერპი“ და ციტირებულია მოთაყარების ზომით შესრულებული ორი სტრიქონი, რომელთაც ადრე „ვამეყი და აზრას“ მიაკუთვნებდნენ.³ ამით სავსებით ცხადი გახდა, რომ უნსურის ეპიკური მემკვიდრეობიდან შემორჩენილი მოთაყარების ზომით გაწყობილი სტრიქონები საზიაროა ორი პოემისათვის – „ვამეყი და აზრა“ და „თეთრი კერპი და წითელი კერპი“. ასეთი სტრიქონების რიცხვი 143-ია.

სპარსული წყაროები ნაირგვარ და ზოგჯერ ურთიერთგამომრიცხველ ცნობებს გვაწვდიან „ვამეყი და აზრას“ სიუჟეტის გენეზისის შესახებ. ერთი მათგანი ამ მიჯნურთა ამბის შეთხზვას მიაწერდა ხალიფა ალ-მამუნის (813-833) დროის გამორჩენილ მწიგნობარს საჰლ ბენ ჰარუნს, რომელიც ცნობილი იყო თავისი თარგმანებით ფალაური ენიდან, წყაროთა სხვა რიგი კი ხსენებულ ამბავს დაბეჯითებით უკავშირებდა ბერძნულ სამყაროს, კონკრეტულად – ალექსანდრე მაკედონელის დროს.

სიუჟეტის ისტორიის ყველაზე უფრო პოპულარული ვარიანტი მომდინარეობს XV ს. ცნობილი ლიტერატურის ისტორიკოსის და ულათშაჰის ანთოლოგიიდან „თეზქერათ აშშოარა“:

2 იგულისხმება ასადი ტუსელის განმარტებითი ლექსიკონი „ლულათ-ე ფურს“ (სპარსული ლექსიკონი) – XI ს.

3 რადუიანის *ქეთაბ-ე თარჯუმან ალ-ბალალათ* (მჭევრმეტყველების განმარტება) [რადუიანი 1960:56].

„ამბობენ, რომ აბასიანთა ნაცვალნი ხორასანში – ემირი აბდოლლაჰ ბენ თაჰერი – ნიშაბურში იჯდა. ერთხელ მას წიგნი მიართვეს საჩუქრად. მან იკითხა, თუ რა წიგნი იყო იგი. მიმტანმა მიუგო: ესაა საამური მოთხრობა ვამეყისა და აზრას შესახებ, რომელიც განსწავლულმა ხალხმა შეთხზა მეფე ანუშირვანისათვის. ემირმა ბრძანა: ჩვენ იმათგანნი ვართ, ვინც ყურანს კითხულობს და არ გვჭირდება არაფერი, გარდა გადმოცემისა წინასწარმეტყველის შესახებ. ჩვენ არ ვსაჭიროებთ ამის მსგავს წიგნებს, რადგან ისინი შედგენილია მოგვებისაგან და საძულველია ჩვენს თვალში. შემდეგ მან ბრძანა, რომ წიგნი წყალში ჩაეგდოთ და დაეწვათ სპარსთა და მოგვთა მიერ შედგენილი ყველა წიგნი, რომელთაც მის სამფლობელოში იპოვიდნენ. ამიტომაც სამანიანებამდე არ ითხზებოდა სპარსული პოეტური ნაწარმოებები. თუ ზოგჯერ კიდევ იწერებოდა ლექსები, მათ არ აგროვებდნენ“ [დაულათშაჰი 1901:30].

ამ ცნობიდან გამომდინარე, უნსურის „ვამეყი და აზრას“ სიუჟეტის წყაროდ მიჩნეულია მისი ფალაური ვერსია, რომელიც ხოსრო ანუშირვანის დროს (VI ს). შეუთხზავთ და თაჰერიანთა ეპოქაში (IX ს) ჯერ კიდევ პოპულარული იყო [ბრაუნი 1906:75].

უნსურის ეპიკური მემკვიდრეობა ადრევე დაკარგულა ან, ყოველ შემთხვევაში, გაუცხოებულა სპარსული ლიტერატურული წრეებისათვის. ამ ფონზე თვალში საცემია ვამეყისა და აზრას – როგორც მიჯნურთა წყვილის – სახელების მეტისმეტი პოპულარობა სპარსულ პოეზიაში. ისინი იდეალურ და მრავალტანჯულ მიჯნურთა სიმბოლურ სახეებად არიან ქცეულნი უკვე უნსურის თანამედროვე ეპოქაში. მათ იყენებენ პოეტები, რომელთა ლექსებში ვამეყისა და აზრას სახელები ცნობილ მიჯნურთა საზოგადო სახელებადაა გააზრებული (სხვა მიჯნურების: ვისისა და რამინის, ლეილისა და მაჯნუნის, ფარჰადისა და შირინის მსგავსად) და ეს აბსტრაქტული სახეები არ იძლევა რაიმე კონკრეტულს „ვამეყისა და აზრას“, როგორც ლიტერატურული ნაწარმოების, ხასიათსა, პერსონაჟებსა თუ სიუჟეტურ დეტალზე მისანიშნებლად. ამდენად, ეს მასალა უნსურის სიუჟეტისა და მისი წყაროების კვლევას სამსახურს ვერ გაუწევს. იგი მხოლოდ ვამეყისა და აზრას, როგორც მიჯნურთა წყვილის, ადრინდელ პოპულარობაზე მეტყველებს. ამასვე ადასტურებს ის ფაქტი, რომ „ვამეყი და აზრას“ სახელწოდების მქონე პოემები შეუთხზავთ უნსურის უმცროს თანამედროვე პოეტებს – ფასიჰი ჯორჯანელსა და ამირ ფერხარის (XI ს.), რომელთა თხზულებები აგრეთვე დაკარგულია. XIV საუკუნის პოეტს ამადად-დინ ფაყიჰ ქერმანის თავის „მიჯნურთა წიგნი“ („მოჰაბათნამე“) საგანგებო თავი აქვს დათმობილი ვამეყისა და აზრას სიყვარულის დახასიათებისათვის [ამადად-დინ 1852, ხელნაწერი], მაგრამ რაიმე სიუჟეტური ნახაზი არც აქ იკვეთება.

ცნობათა ამგვარი სიჭრელის ვითარებაში უნსურის ეპიკური მემკვიდრეობით დაინტერესებულმა მეცნიერებამ ერთგვარი გამოსავლის პოვნა სცადა. ასეთ გამოსავლად მიჩნეულ იქნა XVI ს.-ის თურქი პოეტის ლამის კარგად შემონახული პოემა „ვამეყი და აზრა“, რომლის ტრადიციულ პროლოგში ავტორი თავისი პოემის წყაროდ თითქოს უნსურის ვერსიას ასახელებს⁴. „თითქოს“ იმიტომ, რომ თურქი პოეტის ეს განცხადება ორაზროვნებას არ არის მოკლებული და ნაირგვარი ინტერპრეტაციის საგანს წარმოადგენს. ამის მიუხედავად, ცნობილმა ორიენტალისტმა იოზეფ ჰამერმა ლამის თურქული ვერსია უნსურის პოემის ადეკვატურ თარგმანად გამოაცხადა, ხოლო პირველწყაროდ ფალაური თქმულება მიიჩნია [ჰამერი 1836-1838]. ეს თვალსაზრისი უკრიტიკოდ იქნა გამეორებული მრავალი ირანისტის მიერ, რის შედეგადაც მეცნიერებაში ხანგრძლივად დამკვიდრდა აზრი უნსურისა და ლამის ხსენებულ პოემათა სიუჟეტების იდენტურობის შესახებ. ასე ჩამოყალიბდა ამ სიუჟეტის გენეზისის სქემა: ფალაური ვერსია → უნსური → ლამი.

იდენტურობის იდეის გავრცელებას ხელი შეუწყო ცნობილი გერმანელი ორიენტალისტის პაულ ჰორნის მცდელობამაც, რომ ასადი ტუსელის განმარტებით ლექსიკონში უნსურის სახელით დამოწმებულ, თანაც მოთეყარების საზომის მქონე ბეითების შინაარსისთვის ლამის ვერსიის მონაცემები მიესადაგებინა და თითქოს ზოგიერთი დამთხვევაც აღმოაჩინა [ჰორნი 1897:51].

შიდილება ითქვას, რომ აქ მთავრდება უნსურის ეპიკური მემკვიდრეობის, ძირითადად, პოემა „ვამეყი და აზრას“ სიუჟეტის კვლევის პირველი ეტაპი, რომლის მონაპოვართა სისწორის შემოწმება შესაძლებელი გახდა გასული საუკუნის 20-30-იან წლებში განახლებული კვლევა-ძიების შედეგების შუქზე. ამ პერიოდში თითქმის ერთდროულად, თუმცა ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად, უნსურის ეპიკური მემკვიდრეობის ფრაგმენტებს ეძიებდა და იკვლევდა სამი ირანისტი: ბერტელსი, ჩაიკინი და თარბიათი. ბერტელსის მეცნიერული ინტერესის საგანი აღმოჩნდა უნსურის პოეზიის სტილისტიკური ანალიზი, რამაც მკვლევარი მიიყვანა საგულისხმო დასკვნამდე ორი განსხვავებული სტილის – ეპიკურისა და ლირიკულის – თანაარსებობის შესახებ პოეტის შემოქმედებაში [ბერტელსი 1929]. ჩაიკინმა და თარბიათმა კი პირველებმა გაამახვილეს ყურადღება უნსურის ეპიკურ სტრიქონებში ნახსენები საკუთარი და გეოგრაფიული სახელების ბერძნულ ფორ-

4 ლამის პოემების უნიკალური ხელნაწერი დაცულია ვენის სამეფო ბიბლიოთეკაში. ამ ხელნაწერის მიხედვით პოემების შინაარსი გადმოცემული აქვს ე. გიბს [გიბი 1904: Appendix III].

მაზე და გამოთქვეს ვარაუდი „ვამეყი და აზრას“ სიუჟეტის შესაძლებელი ბერძნული წყაროს თაობაზე. თუმცა ამ დასკვნასთან სრულიად შეუთავსებელი ჩანდა თარბიათის მიერ ინერციით გამეორებული ტრადიციული თვალსაზრისი უნსურისა და ლამის სიუჟეტების იდენტიფიკაციის შესახებ [თარბიათი 1931] მაშინ, როდესაც ლამის პოემაში ბერძნული ელემენტების კვალიც კი არ ჩანს.

კვლევის ამ მეორე ეტაპზე ჩაიკინის მიერ გაკეთებული დასკვნა იმის შესახებ, რომ ლამის „ვამეყი და აზრას“ არაფერი აქვს საერთო უნსურის ამავე სახელწოდების პოემის სიუჟეტთან, რომელიც ბერძნული წყაროდან უნდა მომდინარეობდეს [ჩაიკინი 1935], იყო ჭეშმარიტად ნოვატორული აზრი, რაც არცთუ ერთგვაროვნად იქნა აღქმული ორიენტალისტთა წრეებში. ნიკო მარი, რომელიც ხელნაწერშივე გაეცნო ჩაიკინის სტატიას, აღტაცებით წერდა:

«Это прекрасная вещь! Позор, как этого не знают! Черт знает, что такое!» [ხაკანი 1966:31]

ცნობილი მეცნიერი კრიმსკი, როგორც მისი ერთი ნაშრომის გვიანდელი პუბლიკაციიდან ჩანს, აღშფოთებას ვერ მალავდა იმის გამო, რომ ჩაიკინი შეეცადა დაერღვია საყოველთაოდ მიღებული თვალსაზრისი უნსურისა და ლამის პოემათა სიუჟეტების იგივეობის შესახებ:

«Автор статьи . . . голословно заявил, что такое общепринятое мнение основано (будто бы) лишь на ненадежном, дескать, библиографическом свидетельстве... Понятно, что исследования, производимые подобными приемами, не могут принести никакой пользы ...» [კრიმსკი 1981:82-84].

ისტორიამ განსაჯა, ვის მხარეზე იყო სიმართლე. იმავე 30-იან წლებში აღმოჩენილ იქნა უნსურის „ვამეყი და აზრას“ ვრცელი ფრაგმენტი, რომლის შესწავლამაც უცილობლად დაადასტურა ჩაიკინის ვარაუდის სისწორე (რაც კიდევ უნდა ყოფილიყო აღნიშნული კრიმსკის ხსენებული პუბლიკაციის კომენტარებში!).

ეს ტექსტოლოგიური აღმოჩენა, რომელიც პრობლემის კვლევის ისტორიის ახალ და უაღრესად მნიშვნელოვან მესამე ეტაპს წარმოადგენს, ეკუთვნის პაკისტანელ მეცნიერს მოჰამად შაფის. ტექსტი შემთხვევით იქნა აღმოჩენილი 1132 წელს გადაწერილი ყურანის კომენტარების ყდაში, სადაც იგი მუყაოს გასამაგრებლად იყო ჩაწებებული⁵.

5 მ. შაფის ახლად შეძენილი წიგნისათვის ყდის განახლება მოუსურვებია და ნაცნობი ხელოსნისთვის გაუგზავნია. მას კი წიგნის დაშლის შემდეგ მუყაოში თითქმის ფერფლად ქცეული ფურცლები შეუნიშნავს, მაგრამ, რაკი იცოდა თავისი კლიენტის ინტერესი ძველი ხელნაწერებისადმი, ყოველი შემთხვევისთვის, არ გადაუყრია ისინი და განახლებულ წიგნთან ერთად დაუბრუნებია მეცნიერისათვის.

იქიდან ამოღებულ 11 ფურცელზე აღმოჩნდა ეპიკური პოემის მეტნაკლებად შემონახული 372 სალექსო სტრიქონი, რომლებშიც იხსენიებოდა ვამეყისა და აზრას სახელები. ზოგიერთი სტრიქონი სავსებით დაემთხვა სხვადასხვა წყაროებიდან ადრევე ცნობილ უნსურის „ვამეყი და აზრას“ სტრიქონებს. სრულიად აშკარა იყო, რომ მეცნიერს ხელთ ჰქონდა ტექსტი საუკუნეების მანძილზე დაკარგულად მიჩნეული პოემისა, რომელიც ასეთ დავას იწვევდა სამეცნიერო წრეებში. 25 წელი მონადრომა შაფიმ ძალზე დაზიანებული ტექსტის ტექნიკურ რესტავრაციას, გაშიფვრასა და ანალიზს და 1954 წელს ამ აღმოჩენის შესახებ ოფიციალურად მოახსენა ორიენტალისტთა XXIII საერთაშორისო კონგრესს [შაფი 1954]. 1967 წელს, უკვე მეცნიერის გარდაცვალების შემდეგ, ლაპორში გამოქვეყნდა წიგნი, რომელშიც შევიდა შაფის მიერ აღმოჩენილი ფრაგმენტის გაშიფრული ტექსტი, ხელნაწერის ფაქსიმილე და გამოკვლევა სპარსულ და ურდუ ენებზე [შაფი 1967].

შაფიმ ყურადღება მიაქცია XI საუკუნის სპარსელი ავტორის თარსუსის თხზულებას „დარაბნამე“, რომელშიც მოთხრობილია ალექსანდრე მაკედონელისა და მამამისის ისტორია [თარსუსი 1965]. ამ წიგნის ერთი ეპიზოდი, სადაც ბერძენი მონათვაჭრის ჰარნყალისის/მენყალუსის ტყვე ქალი აზრა თავის თავგადასავალს ჰყვება, ახლად აღმოჩენილი ფრაგმენტის შინაარსის გაგრძელებად წარმოჩნდა (საკუთარი სახელების, კოლიზიების დამთხვევა). თარსუსის „დარაბნამე“ არის ჯერჯერობით ცნობილი ერთადერთი სპარსული ნაწარმოები, რომელშიც აშკარად ვლინდება ნაცნობობა უნსურის „ვამეყისა და აზრას“ სიუჟეტთან.

მ. შაფის ტექსტის შინაარსი, ლექსიკონებიდან ცნობილი ბეითები და „დარაბნამეს“ ხსენებული ეპიზოდი საკმაოდ ნათელ წარმოდგენას გვიქმნიან უნსურის „ვამეყი და აზრას“ სიუჟეტზე და უფლებას გვაძლევენ, უფრო მეტი კატეგორიულობით განვაცხადოთ, რომ იგი შორეულ მსგავსებასაც კი არ ამჟღავნებს ლამის ამავე სახელწოდების პოემასთან. ამ ორ თხზულებას აბსოლუტურად განსხვავებული აქვს პერსონაჟთა შემადგენლობა, საკუთარი სახელები, კვანძის მომენტი, მოქმედების განვითარება, კოლიზიები, გეოგრაფიული გარემო – და ისიც კი საეჭვოა, რომ ლამის როდესმე ენახოს უნსურის პოემა ან თუნდაც მისგან უშუალოდ მომდინარე რაიმე წყაროთი ესარგებლოს.

ლამის ვერსიის უნსურის პოემისაგან განსხვავების ფაქტი თავისთავად არც მოითხოვს რაიმე არგუმენტაციას. ეს ფაქტი თვით ლამის შემოქმედებითი მეთოდებიდან გამომდინარეობს. ამ მეთოდის შემოწმება, როგორც ე. ბერტელსმა შენიშნა [ბერტელსი 1960:315], ლამის „ვისი და რამინის“ მაგალითზედაც შეიძლებოდა. ამ ნაწარმოების მიხედვით

ლამი თავგადასავალთა დიდი მოყვარული ჩანს. იგი შეგნებულად არ-
თულებს სიუჟეტს პერსონაჟთა და ინციდენტთა რიცხვის გამრავლე-
ბის გზით. მისი მთავარი გმირები მხოლოდ სახელებით თუ მოგვაცო-
ნებენ თავიანთ პროტოტიპებს გორგანის პოემიდან, თორემ ხასიათით
ძალიან დაშორდნენ მათ. აქ მოხსნილია ფატალური, ყოვლისმძლე
სიყვარულის ლაიტმოტივი და მისი მიზეზი (დედისაგან დაუბადებე-
ლი ქალის საბედისწერო გათხოვება), მოშლილია ნათესაური სისტემა:
ვისის საქმრო – გორგანის მეფე – და რამინი ძმები აღარ არიან და
არც არაფერში უპირისპირდებიან ერთმანეთს. რამინი მაშინ შემოდის
მოქმედების ასპარეზზე, როცა გორგანის მეფე ტოვებს ამ ასპარეზს.
ამდენად, სპარსული რომანის ძირითადი კონფლიქტი – რამინის დაუ-
ოკებელი ლტოლვა თავისივე ძმის კანონიერი ცოლისადმი – თავისთა-
ვად მოხსნილია. ლამისთან კონფლიქტის მიზეზი (რამინის მამის შეშ-
ფოთება შეყვარებული ვაჟის სულიერი მდგომარეობის გამო, რამინის
ციხეში ჩაკეტვა და ვისის გაძევება), ისევე, როგორც ზოგიერთი სხვა
დეტალიც (რამინისაგან გონიერების დაკარგვა, მამის მიერ მისი წაყ-
ვანა განსაწმენდელად და სხვ.) ნიზამი განჯელის „ლეილი და მაჯნუ-
ნის“ მოტივების გამოძახილი უფრო ჩანს. გორგანის პოემის ზოგიერთი
დეტალი ლამისთან თუმცა დაცულია, მაგრამ იგი სხვა შინაარსით და
დანიშნულებითაა გამოყენებული (შდრ. წერილების ეპიზოდი გორგა-
ნისთან და ლამისთან). აქაც, ისევე როგორც „ვამეყი და აზრას“ შემთ-
ხვევაში, სიუჟეტში ჩართულია სხვა სამიჯნურო წყვილის ისტორია.

ლამის პოემები, საზოგადოდ, სპარსული რომანული ეპოსის მთელი
განვლილი პერიოდის მოტივების კონტამინირებულ სახედ მოჩანს. გა-
მონაკლისს არც „ვამეყი და აზრა“ წარმოადგენს. იგი ტიპური ნიმუშია
გვიანდელი შუა საუკუნეების სპარსული (და მისგან მომდინარე – თურ-
ქული) რომანული ეპოსისა მისთვის დამახასიათებელი უფერული ინტ-
რიგითა და სათავგადასავლო ავანტიურით მაშინ, როდესაც უნსურის
პოემა ელინისტური რომანის მკვეთრად გამოხატულ იერს ატარებს.

პრობლემის შესწავლის შემდეგ, **მეოთხე ეტაპად** უნდა ჩაითვალოს
ამ სტრიქონების ავტორის მიერ 70-იანი წლების დასასრულს ჩატარე-
ბული კვლევა, რომლის შედეგებიც თავმოყრილია 1983 წელს გამოცე-
მულ მონოგრაფიაში (ავტორის მიერ მოპოვებული ახალი ფრაგმენტე-
ბი, უნსურის ეპიკური სტრიქონების კლასიფიკაცია ტექსტოლოგიური
ვარიანტებით, რუსული თარგმანი ვრცელი კომენტარებით, გამოკვ-
ლევა და სხვადასხვა წყაროს მიხედვით რეკონსტრუირებული სიუჟე-
ტი) [კალაძე 1983].⁶

6 იხ. აგრეთვე იტალიური პუბლიკაცია [კალაძე 1984 (86)].

შაფის მიერ აღმოჩენილმა ფრაგმენტმა, „დარაბნამეს“ ეპიზოდმა და ადრევე ცნობილმა გაფანტულმა სტრიქონებმა მათში ნახსენები საკუთარი და გეოგრაფიული სახელების კომენტარებით, რომლებიც შუა საუკუნეების ლექსიკოგრაფებს ეკუთვნით, აგრეთვე ზოგიერთი პერსონაჟის შესახებ ჰეროდოტეს, სტრაბონის, თუკიდიდეს ცნობებმა, რომლებიც ემთხვევა უნსურის სიუჟეტის ეპიზოდებს (Herod. II 182; III 39-46, 54, 56, 57, 120-126, 128, 131, 132, 139, 140, 142; Strab. I 4,639; Thuc. I 13), საშუალება მოგვცა აღგვედგინა უნსურის დაკარგული პოემის სიუჟეტის უმეტესი ნაწილი, საიდანაც აშკარად გამოჩნდა, რომ მისი მოდელი ანტიკური რომანების იდენტურია და არაფერი აქვს საერთო ლამის „ვამეყი და აზრას“ სიუჟეტთან, არც მომდევნო პერიოდის მრავალრიცხოვან ვერსიებთან. განსხვავებულია პერსონაჟთა შემადგენლობა, გეოგრაფიული ფონი, კოლიზიები, მოქმედების განვითარება.

შაფის ტექსტოლოგიური აღმოჩენით თუმცა სავსებით დადასტურდა ჯერ კიდევ 30-იან წლებში კ. ჩაიკინის მიერ წამოყენებული ჰიპოთეზა უნსურის „ვამეყისა და აზრას“ ბერძნულ ლიტერატურასთან კავშირის შესახებ, მაგრამ გასარკვევი რჩებოდა ამ კავშირის ხასიათი – პოემის სიუჟეტი მართლაც ცნობილი ანტიკური რომანების წაბადვით იყო შექმნილი და საკუთარი სახელები ბერძნულის მიხედვით სტილიზებული, როგორც ბერტელსს მიაჩნდა [ბერტელსი 1960: 315], თუ ხსენებულ კავშირს უფრო ღრმა ფესვები ჰქონდა?

უნსურის პოემის ჩვენ მიერ რეკონსტრუირებული სიუჟეტის ანალიზით გამოჩნდა, რომ ანტიკურ რომანთან მას აკავშირებს არა მარტო პირთა და გეოგრაფიული სახელები, რომლებიც მართლაც შეიძლებოდა სტილიზებული ყოფილიყო, არამედ ყველა ძირითადი სიუჟეტური კომპონენტის აშკარა თანხვედრა ანტიკური რომანის მყარ ტოპიკასთან: წყვილის პირველი შეხვედრა მათი სიყვარულის მფარველი ღვთაების ტაძართან, გრძნეული სიზმარი, ახალგაზრდების ნიშნობა და მისი დარღვევა, ახლობელთა წინააღმდეგობა მიჯნურთა სიყვარულის მიმართ, გმირთა სიყვარულის შემწე მეგობარი და მთავარ პერსონაჟთა ხიფათით აღსავსე თავგადასავალი – მოტაცება, ყიდვა-გაყიდვა, ყაჩაღთა და მონათვაჭართა მოქმედება, ძალადობა მთავარ გმირთა მიმართ, მათი ცდუნება და ზოგჯერ ერთ-ერთი მათგანის მიერ ერთგულების ფიცის იძულებითი დარღვევაც, ზღვებსა და კუნძულებზე ხეტიალი, დალუპვის მუდმივი საფრთხე, ცრუ სიკვდილის ცნობა და ა.შ.

თუმცა ჩვენს ხელთ არსებული მასალა არ შეიცავს უნსურის პოემის ფინალზე ზუსტ მითითებას, მაგრამ დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ სიუჟეტის ეს მნიშვნელოვანი კომპონენტიც ანტიკური

რომანის ტოპიკის სქემაში თავსდება, ანუ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ თხრობას ბედნიერი დასასრული ჰქონდა, მით უმეტეს, რომ ყველა ნიშნის მიხედვით, მიჯნურებს მფარველობდა ქორწინების შემდეგ ღვთაება ჰერა, რომლის ტაძართანაც მოხდა ვამეყისა და აზრას პირველი შეხვედრა. ირანისტიკაში გამოთქმულია საპირისპირო მოსაზრებაც, რომელიც ეფუძნება ცნობილ არაბულ იდეას ე.წ. უზრაული (უმანკო) სიყვარულის შესახებ, თითქოს მთავარი გმირის – აზრას – სახელის ეტიმოლოგია (არაბ. უზიწო, ქალწული) იმის დასტური უნდა იყოს, რომ მიჯნურებს შეერთება არ ელირსათ [აფსახზოდი 1970:129]. უნდა შევნიშნოთ, რომ უზრაული სიუჟეტების (ლეილი და ყაისი, ლუბნა და ყაისი, ურვაჰი და აფრა და სხვა) პოეტიკა – უაღრესად სტატიკური და სენტიმენტალური – რადიკალურად განსხვავდება უნსურის პოემის დინამიკური, მძაფრი სიუჟეტის პოეტიკისგან. ავტორს, რომელიც ასე ერთგულად მისდევს ანტიკური რომანის სქემას და მთელ მის ტოპიკას, არავითარი მოტივაცია არ ჰქონდა სწორედ ფინალის შეცვლისთვის. სხვაგვარად მთელი ეს უაღრესად დახლართული თავგადასავალი ჰაერში დარჩებოდა გამოკიდებული. არც ეპოქის მაჟორულ-ოპტიმისტური ტენდენცია უზიძგებდა მას ამგვარი ნოვაციისკენ. მხედველობაში გვაქვს უნსურის თანამედროვე აიუყის პოემა „ვარყა და გოლშაჰი“, სადაც პირველწყაროს – არაბული ლეგენდის – სიუჟეტში, რომელსაც ზემოთხსენებულ იცავს აიუყი, სწორედ ტრაგიკული ფინალია შეცვლილი მიჯნურთა ბედნიერი შეერთებით [აიუყი 1964].

საგულისხმოა უნსურის პოემის პროტოტიპის ისტორიული ფონი, რის გამოც ეს სიუჟეტი გვერდში უდგას ანტიკური რომანის ადრეული პერიოდის ე.წ. ისტორიულ სიუჟეტებს, რომლებიც დღეს სულ ორი ნაწარმოებითაა ცნობილი. ესენია ასირიელი მეფის ნინისა და სემირამიდას შესახებ რომანის ფრაგმენტები და ქარიტონის რომანი „ქერეასი და კალიროე“⁷. უნსურის პოემის ფრაგმენტებსა და ლექსიკოგრაფთა კომენტარებშიც წარმოდგენილია ისტორიული პერსონაჟები: კუნძულ შამოსის მეფე ფოლიყრათი, იუპიტერის ძის აქუსის ჩამომავალი, და მისი ძმა სელისუნი, რომლებშიც ადვილად იცნობა კუნძულ სამოსის ცნობილი ტირანი პოლიკრატესი და მისი ძმა სილოსონტი, აიაქსის ძენი, რომელთა შესახებაც ვრცლად მოგვითხრობენ ჰეროდოტე და სტრაბონი. კუნძულ შამოსზე მდებარე ტაძარი, სადაც პირველად შეხვედნენ ახალგაზრდები, შაფის სამართლიანი შენიშვნით, უნდა იყოს კუნძულ სამოსის ცნობილი ჰერას ტაძარი. შემთხვევითი არ არის, რომ ანტიკურ სამყაროში სამოსი ამ ღვთაების (რომელიც ქორწინებისა და ოჯახის მფარველია) წმინდა კუნძულად ითვლება (Xen. Eph I 11).

7 ისტორიზმის შესახებ ანტიკურ რომანში იხ. გოლსტი 1954:168.

არანაკლებ საინტერესოა გეოგრაფიული ფონი პოემისა, სადაც მოქმედების ძირითადი ასპარეზი, ისევე როგორც ანტიკურ რომანებში, კუნძულებია: შამოსი (<სამოსი), ქეიუსი (<ხიოსი), ქერუნისი (<ხერსონესი), ზიფუნუნი (<სიფნოსი). ყველა ნიშნის მიხედვით, აქ სახეზეა ე. წ. „კუნძულთა მოტივი“, რომელიც, ა. ეგუნოვის შენიშვნით, ბერძნებისგან იღებს სათავეს და ახალევროპულ ლიტერატურამდე აღწევს [ეგუნოვი 1932:41].

უნსურის პოემაში არეკლილია ანტიკური რომანის არა მხოლოდ დინამიკა, რაზედაც ზემოთ გვქონდა საუბარი, არამედ სტატიკაც: რიტორიკის ელემენტები, განსჯანი და დისკუსიები, რეტარდაციები ჩანართი ეპიზოდების სახით (მითებისა და ლეგენდების თხრობა). ამ მხრივ, უაღრესად საინტერესოა სიტყვის ხელოვნებაში ვამეყის გამოცდის ეპიზოდი. მისთვის მიცემული გამოცანა – „ვინ არის ის, ვინც დაიბადა შენთან ერთად, მაგრამ ცოდნით უფროსია შენზე?“ – აღსავსეა სიტყვათა თამაშის სოფისტური სულისკვეთებით და ძალიან უახლოვდება ათენეოსის „სოფისტთა ნადიმის“ გამოცანებს (Athen. Deip.). ვამეყისა და აზრას დისკუსია სიყვარულის სიმბოლოს გამოსახულების შესახებ სოკრატესეული დიალოგის ტექნიკითაა შესრულებული. დისკუსიაში ბოლო სიტყვა და, შესაბამისად, გამარჯვება რჩება აზრას, რომელიც, ვამეყისაგან განსხვავებით, ამტკიცებს, რომ სიყვარულის სახება მარად ახალგაზრდა უნდა რჩებოდეს, რადგან სიყვარული მხოლოდ ახალგაზრდების თვისებაა. ეს თვალსაზრისი აქსიომად ითვლება ანტიკურ სამყაროში (Long. II 7). ვამეყის მიერ აღწერილ სიყვარულის სიმბოლოში (ლამაზი ყმაწვილი, მებრძოლი და მამაცი, ცალ ხელში ცეცხლით და მეორეში – მშვილდ-ისრით) აშკარად იგულისხმება ეროსი, რომელიც მუდმივი განსჯის საგანია ანტიკურ რომანებსა და ფილოსოფიურ ლიტერატურაში (Long.; Ach. Tat; Hld. Aeth.; Plot. III Enn., 3). უეჭველია, რომ უნსურის პერსონაჟთა ეს მსჯელობანი სიყვარულის სიმბოლოს შესახებ ბერძნული პირველწყაროდან იღებს სათავეს.

უნსურის პოემის წყაროს სხვა სოფისტური ელემენტებისაგან განსაკუთრებით საგულისხმოა ლეგენდების ჩართვა ძირითად სიუჟეტში, რაც დამახასიათებელია ჟანრის ისტორიის მოგვიანო ხანისთვის, ე. წ. მეორე სოფისტიკის პერიოდისთვის (აქილევს ტატიოსი, ლონგე)⁸. პოემის ფრაგმენტებში ასახულია სამი ლეგენდა, რომელთაგან ერთი – ჰერმესის მიერ კუს ბაკნისაგან ბარბითის შექმნა – თითქმის მთლიანადაა შემორჩენილი. იგი ემთხვევა ჰომეროსის ჰიმნებში გადმოცემულ ლეგენდას ჰერმესის შესახებ, რომელმაც იმავე მასალისაგან შექმნა ლირა (Homer, III). ანალოგიურია აქილევს ტატიოსის (Ach.VIII 6) და

8 ჟანრის პერიოდიზაციის შესახებ იხ. შმიდი 1940.

ლონგეს (Long. II 34) მიერ მოთხრობილი ლეგენდები სირინქსის/ფლეიტის გამოგონების შესახებ. უნსურის პოემის გაფანტულ სტრიქონებში შეინიშნება კიდევ ორი ლეგენდის კვალი. ესენია ლეგენდები ჰერასა და ლეანდროსის სიყვარულისა და მინოსის შესახებ. ასადი ტუსელის კომენტარიდან ჩანს, რომ პოემაში ლეგენდა ჰერასა და ლეანდროსზე სრულად ყოფილა წარმოდგენილი, რადგან მის სიუჟეტს ზედმიწევნით იმეორებს ლექსიკოგრაფი.

ასეთი ანალიზი გვარწმუნებს, რომ უნსურის პოემა შექმნილია რომელიღაც ბერძნული ნიმუშის არა მხოლოდ მიბაძვით [შდრ. ბერტელსი 1960:315], არამედ იგი საკმაოდ ზუსტად მისდევს თავის პირველწყაროს. ეს დასკვნა, ცხადია, არავითარ შემთხვევაში არ გულისხმობს, რომ უნსურის პოემა მოკლებულია ეროვნულ კოლორიტს. პოემის მნატვრული სისტემა მთლიანად სპარსული პოეზიის ტრადიციებზეა დაფუძნებული. ბერძნულ ღვთაებებთან თანაარსებობენ მახდებური და მაჰმადიანიური რეალიები (აჰრიმანი, ჰარუთი). უნსურის „ვამეყი და აზრას“, როგორც ლიტერატურული მოვლენა, სავსებით შეესაბამება თავისი ეპოქის სულისკვეთებას, რომელიც გამოირჩევა ინდივიდის პირადი ცხოვრებისადმი ინტერესის გაცხოველებით.

უნსურის „ვამეყი და აზრას“ მოზრდილი ფრაგმენტის აღმოჩენისა და ტექსტის რეკონსტრუქციის ფონზე მეტად საგულისხმო აღმოჩნდა პოლ ჰორნის ზემოთ დასახელებული მოსაზრების შემოწმება უნსურისა და ლამის პოემების ზოგიერთი პასაჟის იდენტურობის შესახებ. მეცნიერის მიერ განხილული ათი ეპიზოდიდან შვიდი უნდა გამოირიცხოს იმ მარტივი მიზეზის გამო, რომ მათი კუთვნილება უნსურის განსახილველი პოემისადმი ვერაფრით დასტურდება მას შემდეგ, რაც ცნობილი გახდა, რომ მოთეყარები უნსურის კიდევ ერთი პოემის საზომია. გარდა ამისა, ისინი ასახავენ სიუჟეტთა უმრავლესობისათვის დამახასიათებელ საერთო დეტალებს (ბრძოლა, ძარცვა, პერსონაჟთა გოდება, ღვინის ხოტბა) და არაფრის დამტკიცება არ შეუძლიათ. „ვამეყი და აზრას“ მხოლოდ ის სტრიქონები შეიძლება მივაკუთვნოთ, რომლებიც ან შაფის მიერ აღმოჩენილ ტექსტში დასტურდება, ანდა შეიცავენ საკუთარ სახელებს, რომელთაც ლექსიკოგრაფები ამ პოემას უკავშირებენ. ხსენებული ათი სტრიქონიდან სამი მართლაც აღმოჩნდა შაფის ფრაგმენტებში, მაგრამ არც ერთი მათგანის შინაარსი არ დაემთხვა ჰორნის მიერ ლამის პოემაში მოძიებულ პარალელს. პირველ მათგანს („აზრას დაიძაბა, ვით მამაცი მეომარი, მაგრად მოზიდა ცხენის სადავე“) [კალაძე, 1983:135] პ. ჰორნი უკავშირებდა ლამის პოემის ორ ეპიზოდს, რომლებშიც აზრას დევს მიაჭენებს. აღმოჩნდა, რომ ამ ფანტასტიკურ ეპიზოდს არაფერი აქვს საერთო აზრას ცხენ-

ნით ჯირითთან, რაც უნსურის პოემაში სავსებით რეალურ საფუძველს ემყარება. როგორც შაფის მიერ აღმოჩენილი ფრაგმენტის გაბმული ტექსტიდან ჩანს, ქალიშვილს მამის სურვილით ბავშვობიდანვე წვრთნიდნენ საბრძოლო-სარაინდო ხელოვნებაში. ამიტომაც ბრძოლის დროს იგი მამის ლაშქარს მიუძღოდა წინ, მშვიდობიან დღეებში კი სარბიელზე ხალხს აჩვენებდა თავის ხელოვნებას. მეორე ბეითთან დაკავშირებით („ერთ თვეში იმ ნერგმა ისეთ სიმაღლეს მიაღწია, როგორსაც სხვა ხეებმა – ერთ წელიწადში“) [კალაძე 1983: იქვე] პ. ჰორნმა გამოთქვა ვარაუდი, რომ აქ შესაძლებელია საუბარი იყოს ერთი წლის აზრას შესახებ, თუმცა ლამის პოემაში კონკრეტული ანალოგია არ მიუთითებია. სინამდვილეში კი ამ ბეითში, რომელიც შაფის ფრაგმენტშიც არის, საუბარია აზრას უჩვეულო თვისებებზე, რომელთაც ბავშვი ჯერ კიდევ ერთი თვის ასაკში ავლენდა. გმირი ქალის რჩეულობისა და იშვიათობის თემა გაშლილია იქვე მომდევნო კიდევ ხუთ ბეითში [კალაძე 1983:106]. უფრო ზუსტ დამთხვევას პ. ჰორნი ხედავდა *მესამე* შემთხვევაში. სიტყვას *آه* *ჰეიქალ* (ტაძარი) მეცნიერი უკავშირებდა ცეცხლთაყვანისმცემელთა ტაძარს ჰინდუსთანში, სადაც ბედმა გადაადგო ლამის პოემის გმირები და სადაც მათ დაწვას უპირებდნენ. უნსურის პოემაში აღწერილი დიდებული ტაძარი კი მდებარეობს ბერძნულ კუნძულ სამოსზე და, ყველა ნიშნის მიხედვით, ის არის ჰერას ცნობილი ტაძარი, რომლის წინაც ხდება ვამეყისა და აზრას პირველი შეხვედრა. (იხ. ზევით).

ხსენებული ტექსტოლოგიური აღმოჩენის ფონზე გადასინჯვას მოითხოვს ქართული ლიტერატურის ისტორიაში გამოთქმული ზოგიერთი თვალსაზრისი უნსურის ეპიკური მემკვიდრეობის ძველ ქართულ მწერლობაში ასახვის შესახებ.

კლასიკური ხანის ქართული მწერლობის სამი ძეგლი: „თამარიანი“, „აბდულმესიანი“ და „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთან“ იცნობს უნსურის ორი პოემის სამი პერსონაჟის სახელებს. ესენია: შატბიერი, ანალათი, ვამეყი. „თამარიანში“ ვკითხულობთ:

„ოსანოს რეტი არს შენამჭვრეტი, გმო თავის ბედი, თმო ნატანჯე-ვად...“

უგავს შატბიერს, გულად ლაყბიერს, ანალათისა რად დაშვრა ძეგად“ [ლოლაშვილი 1957: 195].

ნიკო მარი ცდილობდა, ამ ორ უკანასკნელ სახელში (შატბიერი და ალათი/ანალათი) ამოეკითხა „ვეფხისტყაოსნის“ გმირთა – ავთანდილისა და თინათინის სახელები [ნ. მარი 1902; ი. მარი 1917:429], მაგრამ ამ ეტიმოლოგიურ ძიებებს წარმატება არ ჰქონია. პირველად იური

მარმა დაუკავშირა ეს სახელები უნსურის პოემას [მარი 1939:132-133; მარი 1935; *მისივე* არქივი]. კვლევა განაგრძო კორნელი კეკელიძემ და დაასაბუთა, რომ აქ იგულისხმება პოემა „შადბაჰრი და აინალჰა-იათის“ სამიჯნურო წყვილი, რომელიც ნახსენებია აგრეთვე თამარის ისტორიკოსის თხზულებაში. „ისტორიათა და აზმათა“ მის მიერვე გამართულ ტექსტში მკვლევარმა სავსებით სამართლიანად აღადგინა შადბავარისა და აინლიეთის სახელები იმ ადგილას, სადაც ჩამოთვლილნი არიან ლიტერატურულ თხზულებათა ცნობილი მიჯნურები.

„თამარის საქმრო ისეთივე იდეალური მიჯნური უნდა ყოფილიყო, როგორებიც იყვნენ: თაჰამთან თუმინისათვის, ამირან ხორაშნისათვის, ხოსრო-შანშა შირინისათვის და ა.შ. მეთორმეტე წყვილად აქ დასახელებულნი ყოფილან სწორედ ჩვენი გმირები: „ვითარ შადბავარ აინლიეთისათვის“ [კეკელიძე 1962: 227-234].

„აბდულმესიანის“ 32-ე სტროფში ნათქვამია:

„გხმობ ვამეყ-ვისსა, ართუ მეყვისსა, როს იავარ-ყო იამან ქვეყნით,
აღმოფხვრა სული – ძე და ასული: რაც უყო, თქმევად ვის ზალ-უც
ენით?“

[ლოლაშვილი 1964: 127].

არსებობს ამ სტროფის ორგვარი გაგება – კ. კეკელიძის [კეკელიძე 1962: 227-234] და ი. ლოლაშვილისა [ლოლაშვილი 1964: 83-84], მაგრამ მათთვის საერთოა დასკვნა იმის შესახებ, რომ აქ ნახსენები *ვამეყი* არის უნსურის დაკარგული პოემის „ვამეყი და აზრას“ გმირი, რომელსაც უმოწყალოდ გაუნადგურებია *იამანის* ქვეყანა. კ. კეკელიძე ამის თაობაზე შენიშნავს:

„თუ მხედველობაში გვექნება ონსორის რომანების უდიდესი პოპულარობა – მეორედ – ადრიდანვე პოპულარობა ჩვენში „ვამეყ“ სახელისა და მესამედ – „შადბერ-აინლიეთის“ მოხსენიება ორ სხვადასხვა თხზულებაში, საკითხი ონსორის ქართულად თარგმნის შესახებ შეიძლება დადებითად გადაწყდეს, და თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ეს რომანები აღმოსავლურ ლიტერატურაში ადრე გამქრალა, ქართული მწერლობის ცნობას გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება“ [კეკელიძე 1958: 293]. „დაკარგული „ვამეყ და აზრას“ შინაარსის გასათვალისწინებლად ამ ციტატას ნაკლები მნიშვნელობა არ ექნება, ვიდრე იმ ცნობებს, რომელთაც სპეციალისტები სხვადასხვა კუპიურებში ეძებენ და პოულობენ“ [კეკელიძე 1962:235].

უნსურის „ვამეყი და აზრას“ ანარეკლს ხედავდა კ. კეკელიძე „ვეფხისტყაოსანშიც“. თავისი „ქართული ლიტერატურის ისტორიის“ 1958 წლის გამოცემაში მკვლევარს შეუტანია წინა გამოცემებისაგან განს-

ხვავებული მასალა, კერძოდ – ცნობები იმ ქართულ თუ უცხოურ თხზულებათა შესახებ, რომელთა ნაცნობობასაც ამჟღავნებს „ვეფხისტყაოსანი“ სიუჟეტურ-კომპოზიციური დეტალების თვალსაზრისით. გორგანის „ვისი და რამინის“, ნიზამის „ლეილი და მაჯუნის“, ფირდოუსის „შაჰნამეს“ გვერდით აქ დასახელებულია უნსურის თხზულება „ვამეყი და აზრა“. აი, რას წერს მკვლევარი:

„მეოთხე სპარსული სამიჯნურო რომანი, რომლის სიუჟეტური სქემა, რამდენადაც იმის შესახებ მსჯელობა შეგვიძლია XVI საუკუნის თურქთა პოეტის ლამის თარგმანის მიხედვით (ხაზი ჩვენია. – ი.კ.), ძალიან წააგავს „ვეფხისტყაოსნისას“; არის ონსორის „ვამეყ და აზრა“: ა) აქაც შეყვარებულთა ორი მთავარი წყვილია: ვამეყ-აზრა და ბეჰმენ-დელფეზირი; ძირითად მოთხრობაში აქაც შექსოვილია მესამე მეფის – ლაჰიჯანის ეპიზოდი, როგორც ჩვენს პოემაში – ფრიდონისა. ბ) ვამეყი და ბეჰმენი აქაც ძმობილები არიან, ძუძუს-მტენი, ბეჰმენი იმნაირადვე ეხმარება ვამეყს აზრას მოძებნაში, როგორც ავთანდილი ტარიელს. გ) მათი დამხმარეა აგრეთვე აზრას ძიძა-გამზრდელი, რომელიც ისე აერთებს შეყვარებულებს, როგორც ასმათი ტარიელ-ნესტანს, და რომელიც იმდენსავე გასაჭირს იტანს იმათთვის, როგორც ასმათი. დ) ვამეყი და ბეჰმენი აუტანელ, პირდაპირ წარმოუდგენელ დაბრკოლებებსა და გასაჭირს ხვდებიან აზრას ძებნისას როგორც ხმელეთზე, ისე ზღვაზე; ამ ხეტიალის დროს გმირის ვაჭრულად გამოწყობას აქაც ადგილი აქვს, როგორც ჩვენს პოემაში. ე) მიჯნურთა თავგადასავალი აქაც კეთილად დასრულდება. შეუღლებიან როგორც ვამეყი და აზრა, ისე ბეჰმენი და დელფეზირი“ [კეკელიძე 1958:138].

ჩვენი მხრივ დავუმატებდით კიდევ ორ წყვილს, რომელთაც აგრეთვე იქორწინეს ლამის პოემის ფინალში: ჰელჰილანი და ჰუმა; ექიმი ფირი და აზრას ძიძა.

აქ წარმოდგენილი მსჯელობა უნსურის „ვამეყი და აზრასა“ და „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტური პარალელების თაობაზე ლამის პოემის შინაარსის მოშველიებით, ცხადია, ემყარება იმ გაუგებრობას, რომელიც ხანგრძლივად არსებობდა ირანისტიკაში და რომლის უნიადაგობაც საბოლოოდ ნათელყო პოემის ვრცელი ფრაგმენტის აღმოჩენამ და მისმა გამოკვლევამ. ფრაგმენტის ანალიზი საეჭვოს ხდის აგრეთვე მტკიცებას იმის შესახებ, რომ „აბდულმესიანში“ ნახსენები ვამეყი უნსურის პოემის პერსონაჟი იყოს. ამ ეჭვს ბადებს უნსურის თხზულების ტოპონიმიკა, რომელიც, როგორც დავინახეთ, მთლიანად ბერძნულ გარემოში ტრიალებს და იამანისათვის იქ ადგილი არ უნდა რჩებოდეს. ამასთანავე, საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ „ვამეყი და აზრას“ გვიანდელი (XV-XVII სს) ვერსიების უმრავლესობაში დაჟინებით იხსე-

ნიება იემენი მთავარ ტოპონიმად. ეს ვერსიები დიდ სიუჟეტურ ნაირგვარობას იჩენენ, არსებითად განსხვავდებიან უნსურისეულისაგან და ხშირად – ერთმანეთისგანაც. მაგრამ ყველა მათგანს საერთო აქვს ის, რომ მათი ტოპონიმოლოგია და ანთროპონიმოლოგია, ისევე როგორც ზოგადი მოდელი რომანისა, აღმოსავლური ტიპისაა. ერთადერთი თხზულება ჯერჯერობით ხელმისაწვდომ ვერსიათა შორის, რომელშიც მეტად ყრუდ, მაგრამ მაინც გაისმა უნსურის პოემის გამოძახილი, არის XVII ს-ის პოეტის შეიბ ჯუშყანის „ვამეყი და აზრას“, რომლის ერთ-ერთი პერსონაჟი იმეორებს უნსურის პოემის პერსონაჟის ბერძნულ სახელს. ესაა სახელი *ფალათუს* (فلاطوس), მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ უნსურისთან ეს სახელი აზრას მასწავლებელს ჰქვია, ჯუშყანისთან კი – ვამეყის მამას. უნსურისთან ნაცნობობის სხვა კვალი ამ გვიანდელ ვერსიებში არ ჩანს. უნსურის პოემა საკმაოდ ადრე ჩანს დაკარგული და ამის მიზეზი, ირანელი მეცნიერების – თრბიათის, შაფისა და ხანლარის ვარაუდით, უნდა ყოფილიყო სწორედ ის უცხო სახელები (პირთა და გეოგრაფიულ ადგილთა), რაც ხელს უშლიდა მის ათვისებას და გავრცელებას [თარბიათი 1931; შაფი 1967; ხანლარი 1972].

„აბდულმესიანის“ ზემოთ ციტირებული სტროფი გვაფიქრებინებს, რომ უკვე უნსურის მახლობელ პერიოდში, ყოველ შემთხვევაში XII ს-მდე ადრე, ბერძნულიდან მომდინარე ამ ვერსიის გარდა არსებობდა ვამეყისა და აზრას სამიჯნურო თავგადასავლის შემცველი სიუჟეტი ან სიუჟეტები, რომელთა აღმოსავლური ონომასტიკა უფრო ახლობელი იყო მკითხველისათვის და მომდევნო დროის პოეტებიც მათ უფრო ხალისით ამუშავებდნენ, მიუხედავად უნსურის დიდი პოეტური ავტორიტეტისა. სავარაუდოა, რომ ქართულ მწერლობაში აისახა სწორედ ეს მეორე, უნსურის ბერძნული ვერსიისაგან განსხვავებული, აღმოსავლური მოდელის მქონე სიუჟეტი, რომლის ერთ-ერთი ტოპონიმი იყო *იემენი*.

თუ ჩვენი ეს ვარაუდი ჭეშმარიტებას მოკლებული არ არის, მაშინ ძველი ქართული მწერლობის ამ, ერთი შეხედვით, მწირ მონაცემს ფასდაუდებელი მნიშვნელობა ენიჭება „ვამეყი და აზრას“ აღმოსავლური ვერსიების კვლევის საქმეში. ჯერ ერთი, იმიტომ, რომ ქართული მწერლობის ცნობა სწორედ იმ პერიოდის გამოძახილია, საიდანაც „ვამეყი და აზრას“ ვერსიები ჩვენამდე მოღწეული არ არის. მხოლოდ ლიტერატურული და ისტორიული წყაროებიდან ვიცით მათი არსებობის ფაქტი ხსენებულ ხანაში. მეორე და მთავარი ღირსება ამ ცნობისა ის არის, რომ „აბდულმესიანში“ დამოწმებული *იამანი* ერთგვარ შემაერთებელ რგოლად მოჩანს „ვამეყი და აზრას“ ძველსა და ახალ ვერსიებს შორის და გვაფიქრებინებს, რომ ეს უკანასკნელნი უნსურის

პოემის გაყალბებას, ფალსიფიკაციას (جعلي جعلي) კი არ წარმოადგენენ, როგორც ხშირად მიაჩნიათ [მაჰჯუბი 1968], არამედ – „ვამეყი და აზრას“ უძველესი სიუჟეტური ციკლის ბუნებრივ განვითარებას. ქართველი მეხოტბის მიერ ფიქსირებული ტოპონიმი იამანი, როგორც აღინიშნა, უშუალოდ ეხმაურება „ვამეყი და აზრას“ გვიანდელ მრავალრიცხოვან ვერსიებს, რომელთაც, უნსურის ბერძნულ-ელენისტური სიუჟეტებისაგან განსხვავებით, ტრადიციული სპარსული რომანის მოდელი აქვთ. ჩვენი ვარაუდით, ასეთივე მოდელი უნდა ჰქონოდა „ვამეყი და აზრას“ იმ სიუჟეტს, რომელიც პოპულარული იყო ჯერ კიდევ უნსურის წინა პერიოდში.

აქ ბუნებრივად ჩნდება კითხვა უნსურის სიუჟეტის მიმართების შესახებ წინამორბედ ვერსიებთან. როგორც უკვე ითქვა, უნსურის წინა პერიოდში ცნობილია ანუშირვანის სახელზე (ე. ი. VI ს-ში) შექმნილი ვერსია, რომელიც IX ს-შიც არსებობდა და თაჰერმა გაანადგურა. გარდა ამისა, საპლ ბენ ჰარუნის სახელთან დაკავშირებულია იგივე სათაური, დამოწმებული იბნ ნადიმის „ფეჰრესთში“, და ბოლოს – უნსურის თანამედროვე ბირუნის თხზულებათა სიაში შეტანილი სამივე სახელწოდება იმ პოემებისა, რომლებიც უნსურისაც დაუმუშავებია.

როგორც წესი, მკვლევრები ვარაუდობენ უნსურის სიუჟეტის კავშირს ფალაურ ვერსიასთან – პირდაპირს ან სირიულ-არაბული გზით გაშუალებულს. შესაბამისად, გამოდის, რომ ის პოპულარული და საყვარელი მოთხრობა, რომელზედაც დაულათშაჰი მოგვიტხრობს, იმავე სიუჟეტის მქონე უნდა ყოფილიყო, როგორც ახლა უკვე ცნობილია ჩვენთვის შაფის მიერ აღმოჩენილი ფრაგმენტებიდან, ე. ი. ბერძნული რომანი თავისი ონომასტიკონით. მეორე მხრივ, გვიანდელი ვერსიები, რომელთა რიცხვიც ძალზე დიდია, არ ამჟღავნებენ მსგავსებას უნსურის სიუჟეტთან. ამიტომ უწოდებს მათ მაჰჯუბი ყალბსა და ფალსიფიცირებულს, ანუ ისეთს, რომელიც არ ჰგავს ნამდვილ „ვამეყი და აზრას“. ე. ი. – უნსურის ვერსიას [მაჰჯუბი 1968].

მაგრამ საკითხავია, რის მიმართ ვთვლით ფალსიფიკაციას, ანუ საიდან ვიწყებთ ათვლას? არის კი უნსურის ვერსია ნამდვილი „ვამეყი და აზრა“, ანუ ის „საამური მოთხრობა“, რომელიც ბრძენმა ხალხმა შეთხზა მეფე ანუშირვანისათვის? ვამეყისა და აზრას, როგორც მიჯნურთა წყვილის, სახელების დიდი პოპულარობა არის უნსურის პოემის გამოძახილი თუ პირიქით – მიზეზი ამ პოემის აღმოცენებისა? ე. ი. ხომ არ მოხდა ისე, რომ უნსურიმ თვითონ „მოარგო“ ბერძნულ სიუჟეტს მის დროს უკვე პოპულარული გამირების სახელები? აქ გვახსენდება ანალოგიური შემთხვევა, სწორედ უნსურის თანამედროვე და თანამოქალაქე პოეტის სახელთან დაკავშირებული. მხედველობაში გვყავს

აიუყი, რომელმაც ზედმიწევნითი სიზუსტით გალექსა ცნობილი არაბული თქმულება მიჯნური ქალ-ვაჟის – აფრასა და ურვაჰის შესახებ, შეცვალა მათი სახელები და თავის პოემას „ვარყა და გოლშაჰი“ უწოდა, რითაც დასაბამი მისცა ამ თემის მრავალრიცხოვან ვერსიებს მომდევნო ხანის სპარსულ და თურქულ ლიტერატურებში. თვით „ვამეყი და აზრას“ გვიანდელი ვერსიების გაცნობა გვარწმუნებს, რომ ეს თემა მეტად მოძრავი სიუჟეტის მქონეა. ისინი, როგორც ითქვა, არა მარტო უნსურის ვერსიისაგან განსხვავდებიან, არამედ – ხშირ შემთხვევაში – ერთმანეთისგანაც, თუმცა ზოგი ავტორი, მაგალითად, ლამი, სრულიად უპასუხისმგებლოდ ასახელებს თავისი სიუჟეტის წინამორბედად უნსურის, რაც, ჩვენი აზრით, მხოლოდ უნსურის დიდი პოეტური ავტორიტეტით უნდა იყოს ნაკარნახევი. უფრო მეტიც, „ვამეყი და აზრას“ ზოგი გვიანდელი ვერსია დუბლირებულ სახელწოდებას ატარებს. მაგ.: მოლა ნავი ხაბუშანის (XVII ს) ერთ პოემას ეწოდება „ვამეყი და აზრა“ და აგრეთვე – „სუზ ო გოდაზ“ („წვა და დაგვა“). ასე რომ, ჩვენი ვარაუდი იმის შესახებ, რომ უნსურიმ მის დროს ცნობილი გმირების სახელები სულ სხვა სიუჟეტს შეუფარდა, თეორიულად და ისტორიულადაც გამორიცხული არ უნდა იყოს.

ტრადიციულ თვალსაზრისში ჩვენი დაეჭვება გარკვეული ფაქტებისა და ცნობების შეპირისპირებამაც გამოიწვია. ეს თვალსაზრისი – აპრიორული ვარაუდი უნსურისა და ფალაური ვერსიების კავშირის შესახებ – ბოლოს და ბოლოს მხოლოდ დაულათშაჰის (XV ს.) ცნობაზეა დაფუძნებული. ეს უკანასკნელი, ჩვენი აზრით, არ შეიძლება გულისხმობდეს უნსურის სიუჟეტს. უპირველეს ყოვლისა, ანგარიშგასაწევია ის, რომ ანუშირვანის დროს შექმნილ ნაწარმოებს შეუძლებელია რქმეოდა „ვამეყი და აზრა“ – საშუალო ხანის სპარსული მწერლობა არ იცნობს წიგნის სათაურის არაბულად გაფორმების შემთხვევებს. ეს ტრადიცია ისლამური ირანის ლიტერატურამ დაამკვიდრა. გარდა ამისა, დაულათშაჰის ცნობაში ხაზი აქვს გასმული თაჰერის სიტყვებს იმის შესახებ, რომ „ვამეყი და აზრა“ მოგვთა (مغان) მოლან შეთხზულია და ამიტომ ყურანის მკითხველი საზოგადოებისათვის – მკრეხელური. ჩვენი ვარაუდით, ხსენებულ წიგნს ასე მკვეთრად გამოხატული ბერძნული სიუჟეტი რომ ჰქონოდა და, რაც მთავარია, ეს სცოდნოდა დაულათშაჰს, მაშინ იგი თავისი თხრობის პერსონაჟს სხვა მიზეზს მოაძებნინებდა წიგნის გასანადგურებლად და ყურანს არ დაუპირისპირებდა კონკრეტულ ზოროასტრულ ცნებას – მოგვობას. დაულათშაჰის გადმოცემა თავისთავად ვარაუდობს, რომ ამ შემთხვევაში საუბარია ძველ სპარსულ სიუჟეტზე და არა ბერძნულზე, მით უმეტეს ისეთზე, რომელსაც თავისი უცხოური წარმოშობა ისე გამჭვირვალედ

აქვს შენარჩუნებული, როგორც უნსურის სიუჟეტს.

ყურადღებას იქცევს უნსურის ტექსტის ერთი დეტალი: მამა რომ თავისი ქალიშვილის უებრობაში დარწმუნდა, სახელად აზრა (أزرا – არაბ. ქალწული, უბიწო) უწოდა. აშკარა შეუსაბამობაა და მინიშნება იმაზე, რომ ავტორი ცდილობს მზა სახელი მოარგოს სიუჟეტსა და სიტუაციას.

ბერძნული ტოპონიმიკისა და ანთროპონიმიკის ასე უხვად შემცველი სიუჟეტი არ შეიძლებოდა ყოფილიყო სპარსელი მკითხველისათვის ისეთი ახლობელი და პოპულარული, როგორსაც მას დაულათშაჰი ახასიათებს და ამ პოპულარობას ოთხი საუკუნისთვის გაეძლო (ანუ შირვანის ეპოქიდან უნსურის ხანამდე). ეს სიუჟეტი უფრო წიგნური გზით ჩანს გადმოღებული და გავრცელებულიც, ვიდრე – ზეპირით. აქ საგულისხმოა ის ვარიაციები, რომელთაც ვხვდებით საკუთარი სახელების დაწერილობაში სხვადასხვა ლექსიკონთა ავტორებთან, მაგ: ქერუთის – ქერუთის (كروئیس || كروئیس), მელზიტოს – მექზითოს (مکذیتس || مکذیتس), მაჯინუს – მახნუს (مجنوس || مخنوس) და სხვ. ყველა ეს ვარიაცია არაბული ანბანის გრაფიკული თავისებურებით აიხსნება. ამბავი რომ ზეპირად ყოფილიყო გავრცელებული, ვარიანტები ფონეტიკური ხასიათისა იქნებოდა და არა – გრაფიკული. ცნობილი და პოპულარული სიუჟეტების საკუთარი სახელები, ჩვეულებრივ, არც იძლევა ხოლმე ვარიანტებს.

ჩნდება ასეთი ეჭვიც: არის კი სანდო ისტორიკოსთა და ლექსიკოგრაფთა ყველა ის ცნობა, რაც ვამეყისა და აზრას სახელს უკავშირდება? მაგალითად, XVII ს-ის ცნობილ განმარტებით ლექსიკონში „ბორჰანე ყათა“ სიტყვის افراجه (აფრანჯე) განმარტებისას ნათქვამია, რომ ეს არის ქალაქი, რომელიც ანუშირვანმა ააგო მისრეთის ზღვის ნაპირას. ამ ქალაქიდან იყო აზრას დედა. თუ აქ „თარიხე გოზიდეს“ ცნობასაც გავიხსენებთ, რომელიც გვაუწყებს, რომ ვამეყი და აზრა მაკედონელის დროს ცხოვრობდნენ, შეუსაბამობა ნათელი გახდება: აზრას დედა ვერ იცხოვრებდა ქალაქში, რომელიც 10 საუკუნის შემდეგ ააგეს.

გამორიცხვულად არ მიგვაჩნია, რომ უნსურის თვითონვე გადაემუშავებინა ბერძნული სიუჟეტი უშუალოდ ბერძნული ან თარგმნილი წყაროდან. საგულისხმოა, რომ ბერძნული თემა და სამყარო გამოსჭვივის უნსურის კიდევ ერთ პოემაში. ხაფიფის ზომით გაწყობილ ბეითში (იხ. ასადის ლექსიკონი, სიტყვა بیهوشی ბიუჰანი – ქორწილი), რომელიც, როგორც უკვე ვიცით, „შადბაჰრი და აინოლჰაიათიდან“ არის ამოღებული, აგრეთვე იხსენებიან ბერძნები და მათი ჩვეულებანი: „მაშინ გამართეს ქორწილი ბერძნული წესისა და რიგის მიხედვით“.

ბეითის შინაარსი იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ამ პოემის (ან მისი ეპიზოდის) მოქმედება აგრეთვე საბერძნეთშია გაშლილი. გამორიცხული არ არის, რომ ეს გრეკოფილური ინტერესები უნსურის აღძვროდა ქალაქ ნისიბინში ყოფნისას, სადაც პოეტს თითქოს გაუტარებია თავისი ცხოვრების ერთი ნაწილი, როგორც მოგვითხრობს XVII ს-ის ისტორიკოსი ქაშეფი თავის თხზულებაში „ხაზან ო ბაჰარ“ („შემოდგომა და გაზაფხული) [ჩაიკინი 1935: 49-50], თუმცა ისტორიკოსის ეს ცნობა არ არის უკრიტიკოდ გაზიარებული [ბერტელსი 1960:307].

უნსურის დანარჩენი ორი პოემის შესახებ არავითარი ხელშესახები მასალა ჯერჯერობით არ გავაჩნია, თუ არ ჩავთვლით ლექსიკოგრაფების მიერ დამოწმებულ 69 ბეითს [უნსური 1963], ხაფიფის ზომით შესრულებულს, რომლებიც, როგორც გაირკვა, ეკუთვნიან პოემას „შადბაჰრი და აინალჰაათი“. ამ პოემებს იცნობს და ახსენებს ფსევდოკალისტენეს „ალექსანდრიანის“ სპარსული ვერსია „ისქანდერნამე“, დამუშავებული XIII ს-ში. [ისქანდერნამე 1964:288-289,426,430,431]⁹.

უნსურის ეპიკურ მემკვიდრეობასთან დაკავშირებული საკითხების მთელი რიგი ჯერ კიდევ სადისკუსიო მდგომარეობაში რჩება (მათ ნაწილს შეიძლება შუქი მოჰფინოს „ვამეყი და აზრას“ გვიანდელი სპარსული და თურქული ვერსიების კვლევამ). მაგრამ ამ ეტაპზე უდავოა ერთი რამ: უნსურის „ვამეყი და აზრა“ (სათაურების მიხედვით, რომლებიც წყვილთა სახელებია, აპრიორი შეიძლება ვივარაუდოთ – მისი დანარჩენი ორი პოემაც) არის უადრესი ნიმუში სპარსული რომანული ეპოსისა. „ვამეყი და აზრას“ შესრულების სტილი – ენისა და პოეტური ფიგურების სისადავე და ლაკონიურობა – კლასიკური სპარსული ლირიკის ადრეული პერიოდის საუკეთესო ნიმუშებს ეხმაურება, ტროპული სახეები თავისუფალია მოგვიანო ხანისათვის დამახასიათებელი ხელოვნურობისა და თვითმიზნური სირთულისაგან, ლექსიკა მაქსიმალურად იზოლირებულია არაბიზმებისაგან, რაც რომანული ეპოსის ადრეული ხანის უანრული ნიშანია. ამით უნსურის „ვამეყი და აზრა“ უკვე ქმნის სპარსული რომანული ეპოსის საწყისი ეტაპისათვის ნიშანდობლივ კოლორიტს, რასაც ორგანულად ავსებს მისი უახლოესი თანამედროვეების – აიუყისა და გორგანის შემოქმედება.

ზემოთ განხილული საკითხების მონოგრაფიული შესწავლის შედეგად თავის დროზე ჩვენ მივედით დასკვნამდე, რომ 1) უნსურის პოემა „ვამეყი და აზრა“, რომელიც ასახავს ანტიკური ე. წ. ეროტული/სოფისტური რომანის არა მხოლოდ ფაბულას, არამედ გაშლილ სიუჟეტსაც, იმეორებს ასეთი რომანებისთვის დამახასიათებელ ტიპურ ტოპიკას, თუმცა მთლიანად არ ემთხვევა არც ერთ ჩვენამდე მოღ-

9 დაწვრილებით ამ საკითხების შესახებ იხ. კალაძე 1983:47-53.

წეულ რომანს. ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ პოემა ბერძნული თემის მხოლოდ რემინისცენციას კი არ წარმოადგენს, არამედ უკავშირდება რომელიღაც კონკრეტულ მასალას, რითაც ამდიდრებს ჩვენამდე მოღწეული ანტიკური რომანების სიუჟეტთა მწირ რიცხვს. 2) უნსურის პოემის სავარაუდო პირველწყარო წარმოგვიდგენია, როგორც ანტიკურ ლიტერატურაში არშემონახული ტიპის სიუჟეტი, რომელშიც ჯერ კიდევ ცოცხალია ჟანრის ძველი ნიმუშებისათვის ნიშანდობლივი ისტორიული სტილიზაციის ინერცია და ამავე დროს უკვე დასახულია სოფისტიკის გაძლიერების ტენდენცია. ჟანრის ევოლუციის ისტორიაში ასეთ სიუჟეტს უნდა სჭეროდა შუალედური ადგილი ქარიტონსა და აქილეს ტატიოსს შორის [კალაძე 1983: 39].

ისტორიამ ინება, რომ აქ არ დასრულებულიყო პრობლემის კვლევის ასეთი ზიგზაგებით სავსე ისტორია. მას აგრძელებს ერთი დაკარგული, მაგრამ წყაროებში ხშირად ხსენებული ანტიკური რომანის – „მეტიოქოსი და პართენოპეს“ ახალი პაპირუსული ფრაგმენტების აღმოჩენა და კვლევა. ამ რომანის სიუჟეტი მეტად პოპულარული ყოფილა ანტიკურ სამყაროში. ლუკიანეს ცნობით, პართენოპეს თავგადასავალი პანტომიმური სპექტაკლების საყვარელ თემას წარმოადგენდა. იგივე თემა ასახულია ხელოვნების ნიმუშებში: ანტიოქიაში გათხრილი ერთი კედელი შემკულია ნინისა და სემირამიდას და მეტიოქოსისა და პართენოპეს სიყვარულის მოტივებზე შესრულებული მოზაიკით. ნაპოვნი და გაშიფრულია აგრეთვე თიხის ფირფიტა, რომელზეც იკითხება სიყვარულის სენით შეპყრობილი მეტიოქოსის სიტყვები. ანტიოქიის მახლობლად აღმოჩენილი რომაული სასახლის იატაკი დაფარულია მოზაიკით, რომელზედაც გამოსახულია თეატრალურ პოზაში მდგარი ახალგაზრდა წყვილი. ქალ-ვაჟს ხელებზე მათი სახელები – პართენოპე და მეტეოქოსი აწერიათ [ჰავი 1984:77]. რაც შეეხება თვით რომანის ტექსტს, XX საუკუნის 70-იანი წლების ბოლომდე ცნობილი იყო სხვადასხვა დროს აღმოჩენილი მისი სამი მცირე პაპირუსული ფრაგმენტი [ციმერმანი 1933:53-61; ციმერმანი 1935:194-205; კუზნეცოვა 1969:127-129]. 70-იანი წლების ბოლოს დასავლეთ ბერლინის ეგვიპტურ მუზეუმში აღმოჩენილ იქნა პაპირუსის ტექსტი, რომელშიც მეტიოქოსისა და პართენოპეს რომანის ახალი მოზრდილი ფრაგმენტი წარმოდგენილი [მელერი 1976:1-20; მელერი 1977:242; პავლენკო 1985]. ეს ფრაგმენტი მნიშვნელოვნად ავსებს ამ რომანის მანამდე ცნობილ მწირ ტექსტს. ამასთანავე, მეტიოქოსის ოჯახის ისტორიას ვრცლად მოგვითხრობს ჰეროდოტე (Herod.VI 39-41).

ამ ფაქტოლოგიურმა მასალამ მეცნიერებას საშუალება მისცა აღედგინა დაკარგული ანტიკური რომანის სიუჟეტის მოზრდილი ნაწილი და, რაც ჩვენთვის საგანგებოდ საგულისხმოა, იგი აღმოჩნდა უნსურის „ვამეყი და აზრას“ დიდი ხნის მანძილზე საძიებელი პირველწყარო.¹⁰

ჩვენი კვლევის შედეგებისა და ახალი ტექსტოლოგიური მასალის გათვალისწინებით პრობლემის კვლევა განაგრძეს სკანდინავიელმა მეცნიერებმა – ნორვეგიელმა ელინისტმა თომას ჰაგმა და შვედმა ირანისტმა ბო უტასმა [ჰაგი 1984; ჰაგი 1985; ჰაგი 1986; უტასი 1984-86]. მეცნიერები მივიდნენ დასკვნამდე, რომ უნსურის „ვამეყი და აზრასა“ და უცნობი ბერძენი ავტორის რომანის „მეტიოქოსისა და პართენოპეს“ რეკონსტრუირებული ტექსტების დასაწყისი ერთმანეთს ემთხვევა და მომდევნო ფრაგმენტებშიც თხრობა პარალელურად ვითარდება. ორივეგან მონაწილეობენ ისტორიული პერსონაჟები: პოლიკრატე (აზრას/პართენოპეს მამა), მილტიადესი (Miltiades) – ხერსონესის მეფე, რომლის უფროსი ვაჟია მეტიოქოსი (შდრ. მელზიტოსი – ვამეყის მამა). ბერძნული და სპარსული რომანების ფრაგმენტულ ტექსტებში მეტიოქოსისა და ვამეყის ბიოგრაფიული ცნობები ერთმანეთს ემთხვევა. ორივენი ავი დედინაცვლებისაგან იტანჯებიან, ჩუმად იპარებიან მამისეული სახლიდან და კუნძულ სამოსზე მეფე პოლიკრატეს კარს მიაშურებენ. მეფე კეთილად მიიღებს მათ თავის სასახლეში, ლხინს გაუმართავს, რომელზედაც ახალგაზრდა ვაჟებს გამოცდას უწყობენ. ლტოლვილი ვაჟები სწორედ აქ დაუახლოვდებიან თავიანთ მომავალ სატრფოებს – პართენოპას/აზრას. ჰეროდოტეს მიერ მოთხრობილი ამბავი მეტიოქოსის ოჯახის შესახებ ემთხვევა უნსურის ფრაგმენტების მიხედვით აღდგენილ ვამეყის ისტორიას. საყურადღებოა ბერძნულ რომანში შემორჩენილი ფრაგმენტი, რომელშიც მეტიოქოსი ვილაცის პასუხად ვრცლად მსჯელობს ეროსის/სიყვარულის რაობაზე. დიდია ალბათობა იმისა, რომ სწორედ ამ ეპიზოდით იყოს შთაგონებული უნსურის პოემაში მეფე ფოლიყრათის სასახლეში გამართულ ლხინზე ვამეყის გამოცდის მიზნით ზემოთ განხილული დისკუსია ეროსის თემაზე.

ბერძნული და სპარსული რომანების სიუჟეტების რეკონსტრუქცია და მათი კვლევის კულტუროლოგიური შედეგები თითო მნიშვნელოვან ძეგლს მატებს შესაბამის ლიტერატურებს. ეს გარემოება

10 1971 წ. ახალგაზრდა ირანისტმა ვ. სახრანოვმა გონებამახვილურად ივარაუდა კავშირი ამ ორ ნაწარმოებს შორის. მისი ჰიპოთეზა ემყარებოდა მთავარ გმირ ქალთა სახელების ეტიმოლოგიურ მსგავსებას: *პართენოპე* ბერძნულად, ისევე როგორც *აზრა* არაბულად, ნიშნავს ქალწულს, უბიწოს [სახრანოვი 1971]. ამ მართულებით კვლევა მაშინ ავტორს არ გაუგრძელებია, რადგანაც ტექსტოლოგიური ბაზა ამის საშუალებას არ იძლეოდა.

განსაკუთრებით ფასეულია ბერძნული მწერლობის ისტორიისათვის, რომელშიც ამ ჟანრის სულ ხუთი ნაწარმოების სიუჟეტი იყო აქამდე ცნობილი. უნსურის პოემის წყაროს დაზუსტებამ გააფართოვა ჩვენი თვალსაზრისი ისტორიული ირანისა და ბერძნული სამყაროს კულტურული კონტაქტების შესახებ და დაასაბუთა ასეთი კონტაქტების არსებობა არა მხოლოდ მეცნიერებისა და ხელოვნების დარგში, როგორც ადრე იყო ცნობილი, არამედ აგრეთვე ლიტერატურის სფეროშიც.

კვლევის ამ მესხეთე (იმედია, არა უკანასკნელ) სტადიაზე ემპირულად დადასტურდა ჩვენ მიერ მიღებული ანალიტიკური დასკვნა¹¹ უნსურის პოემის კონკრეტული ბერძნული წყაროს არსებობისა და ანტიკური რომანის ისტორიაში ამ პოემის პროტოტიპის ქრონოლოგიური ადგილის შესახებ. ბერძნული რომანის ახალი ფრაგმენტების ენის, სტილისა და ჟანრული ტოპიკის ანალიზის შედეგად ჰ. მელერიც ასკვნის, რომ ესაა ისტორიული რომანი, რომელიც ახლოს დგას ქარიტონის დროსთან. (შდრ. ზემოთ დასახელებული ჩვენი კვლევის დასკვნები [კალაძე 1983:39]).

ასე აღმოჩნდა კიდევ ერთხელ გადაჯაჭვული აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კულტურული მემკვიდრეობები, რომლებიც ავსებენ და ამდიდრებენ ერთმანეთს. სკანდინავიელი მეცნიერების ღრმა რწმენით, აუცილებელია კვლევის გაგრძელება ბერძნული ლიტერატურის აღმოსავლური კონტაქტების დარგში.

აქ უნებლიეთ გვახსენდება გოტფრიდ გროდეკის ერთი მეთოდური შეგონება:

„აღმოსავლეთით აიხსნება საბერძნეთი, საბერძნეთით – აღმოსავლეთი. ისინი იშვნენ, დაიზარდნენ და დაიხოცნენ ერთად. გაჩხრიკეთ ყველა ნანგრევი, შეადარეთ ყველაფერი, რასაც იპოვით. აქ ისეთი საგანძურია, რომელიც კვლავაც უცნობია დღევანდელი გონისთვის.“

ზემოთ წარმოდგენილი მასალა იმის დასტურია, რომ ამ თვალსაზრისს, რომელიც ასზე მეტი წლის წინ არის გამოთქმული, დღესაც არ დაუკარგავს სიმახვილე და აქტუალურობა.

11 მონოგრაფიაზე მუშაობისას ინფორმაცია იმხანად აღმოჩენილი პაპირუსული ტექსტის შესახებ ჩვენთვის, სამწუხაროდ, ცნობილი არ იყო.

კლასიკოსი ავტორები:

Ach. Tat.: Achilles Tatius, Leucippus et Clitophonus.

Athen.: Athenaeus, Dipnosophistarum.

Hld.: Heliodorus, Aethiopica .

Herod.: Herodotus, Historiae.

Homer.: Homerus, Hymni.

Long.: Longinus, Daphnis et chloe.

Plot.: Plotinus, Aenneades.

Strab.: Strabo, Geographia.

Thuc.: Thucydides, Historia.

Xen. Eph.: Xenophon Ephesius, Anthia et Habrocomes.

დამოწმებანი

- აიუყი 1964: 1343, تهران، ورقع و گلشاه عیوقی، باهتمام دكتر ذبیح الله صفا، تهران، 1964.
- ამადად-დინ 1852: کلیات عماد , B. Dorn, Catalogue des Manuscrits et Xylographes Orientaires de la Bibliotheque Imperiale Publicue de St.-Peterbourg, St.-Peterbourg, 1852, #407.
- ასადი 1940: كتاب لغات فرس تالیف ابو منصور علی بن احمد اسدی با ملحقاتی چند بتصحیح 1319 و اهتمام عباس اقبال طهران 1319
- ასადი 1957: لغت فرس منسوب به اسدی طوسی باحواشی و تعلیقات و فهارس بکوشش محمد دبیر سیاقی تهران 1336
- ავსახზოდი 1970 : A. Афсахзод, «Киссаи Вомик ва Узро», Садои шарк, 1970, №10.
- ბერტელსი 1929: E. Э. Бертельс, «Стиль эпических поэм Унсури», Доклады Академии наук СССР, 1929
- ბერტელსი 1960: E. Э. Бертельс, История персидско-таджикской литературы, Москва, 1960.
- ბორჰანი 1951: برهان قاطع تالیف محمد حسین بن خلف تبریزی متخلص ببرهان باهتمام دكتر محمد معین تهران 1330
- ბრაუნნი 1906: E. Browne, A Literary History of Persia, v. II, London, 1906.
- გიბი 1904: E.I.W. Gibb, A History of Ottoman poetry, v. III, London, 1904.
- დაულათშაჰი 1901: The Tadhkiratu'sh-Shuara of Dawlatshah, ed. by E. G. Browne, London-Leiden, 1901.
- ეგუნოვი 1932: A. Егунов, «Греческий роман и Гелиодор», Гелиодор Эфиопика, Москва-Ленинград, 1932.
- თარბიათი 1931: وامق و عذرا از تاریخ ادبیات ایران تالیف آقای تربیت، مجله ارمنان، سال 12، شماره 8، تهران 1310

- თარსუსი 1965: 1344 ، تهران ، صفا ، دکتر ذبیح الله
- ისტანბურნამე 1964: 1343 اسکندر نامه باهتمام ایراج افشار تهران
- კალაძე 1983: Инга Каладзе, Эпическое наследие Унсури, Тбилиси, 1983.
- კალაძე 1984 (1986): “Un ignoto intreccio romanzesco classico nella letteratura Persiana”, *Annali della facolta di lingue e letterature straniere di Ca' Foscari*, XXIII, 3, 1984 (=1986). Serie Orientale 15, Bulzoni.
- კეკელიძე 1958: კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბილისი, 1958.
- კეკელიძე 1962: კ. კეკელიძე, „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ როგორც ლიტერატურული წყარო; *ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან*, VIII, თბილისი, 1962.
- კრებსი 1895: F. Krebs, G. Kaibel, C. Robert, *Hermes*, 30, 1895.
- კრიმსკი 1981: А.Е. Крымский, Низами и его современники, Баку, 1981.
- კუზნეცოვა 1969: Г. Кузнецова, «Роман о Нине» и другие папирусные отрывки греческого романа», *Античный роман*, Москва, 1969.
- ლოლაშვილი 1957: „ძველი ქართველი მეხოტბენი“, წიგნი პირველი, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, კომენტარები და ლექსიკონი დაურთო ივანე ლოლაშვილმა, თბილისი, 1957.
- ლოლაშვილი 1964: „ძველი ქართველი მეხოტბენი“, წიგნი მეორე, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, კომენტარები და ლექსიკონი დაურთო ივანე ლოლაშვილმა, თბილისი. 1964.
- მარი, არქივი: საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების არქივი, 800, იური მარის არქივი, მიმოწერა ნ. მართან.
- მარი 1935: Ю. Н. Марр, «Персидсий прототип поэмы «Некто в барсовой шкуре», *Академику Н.Я. Марру*, М.-Л., 1935.
- მარი 1939: Ю. Н. Марр, Статьи и сообщения, II, М.-Л., 1939.
- მარი 1902: Н. Я. Марр, «Древнегрузинские одописцы (XIIв.)», *Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии*, IV, СПб., 1902.
- მარი 1917: Н. Марр, Грузинская поэма «Витязь в барсовой шкуре» Шоты из Рустава и новая культурно-историческая проблема, Петроград, 1917.
- მელერი 1976: Н. Maehler, «Der Metiochos-Parthenope-Roman?» *ZPE*, 23, 1976.
- მელერი 1977: Н. Maehler, “Der Metiochos-Parthenope-Roman?” *ZPE*, 24, 1977.
- მაჰჯუბი 1968: محمد جعفر محبوب وامق وعذراى عنصرى، سخن، شماره 1-2، تهران 1347
- ნახჩევანი 1962: صحاح الفرس فرهنگ لغات فارسی از قرن هشتم هجری تالیف محمد بن هندوشاه نخجوانی باهتمام دکتر عبد العلی طاعتی تهران 1341
- პავლენკო 1985: Л. В. Павленко, «Древнегреческий роман: Новонайденные

- папирусные фрагменты», *Вестник древней истории* 2, Москва, 1985.
- რადღიანი** 1960: كتاب ترجمان البلاغه تصنيف محمد بن عمر الرادوياني، با مقدمه و ذيل و حواشي و تراجم اعلام بخامه على قويم، تهران 1339
- სახრანოვი** 1971: В.А. Сахранов, «Поэма «Вамик и Азра» Абу-л-Касима Унсури, публ., предисл., ред. и коммент. М. Шафи, Лахор, 1967», *Народы Азии и Африки*, №1, 1971.
- სორუნი** 1959: فرهنگ مجمع الفرس محمد قاسم بن حاجی محمد کاشانی متخلص به سروری بکوشش محمد دبیر سیاقی تهران 1338
- ტოლსტოი** 1954: И. Толстой, «Повесть Харитона как особый литературный жанр». *Повесть о любви Херея и Каллирой*, Москва-Ленинград, 1954.
- უნსური** 1963: دیوان عنصری بلخی... بکوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، 1342
- უტასი** 1984-86: Bo Utas, «Did Adhrā remain a Virgin?» *Orientalia Suecana* XXXIII-XXXV, 1984-86.
- შაფი** 1954: Proceedings of the 23-th International Congress of Orientalists, 21-28 VIII, London, 1954.
- შაფი** 1967: مثنوی وامق و عذرا تالیف ابو القاسم حسن بن احمد عنصری با مقدمه و تصحیح و تحشیه دکتر مولوی محمد شفیع، لاهر 1346
- შმიდი** 1904: W. Schmid, “Der griechische Roman”, *Neue Jahrbucher*, XIII, 1904.
- შოური** 1742: لسان العجم یا فرهنگ شعوری Constantinopol, 1742.
- ჩაიკინი** 1935: К.И. Чайкин, «Вамек и Азра», *Незами-Хакани-Руставели*, Москва – Ленинград, 1935.
- ციმერმანი** 1933: F. Zimmerman, “Ein unvezöffentliches Bruchstück des Metiochos-Parthenope-Romans”, *Aegyptus*, 13, 1933.
- ციმერმანი** 1935: F. Zimmerman, “Neues zum Metiochos-Parthenope-Roman”, *Philologus*, 44, 1935.
- ხაკანი** 1966: Хакани-Незами-Руставели, II, подготовка архивных материалов Ю.Н. Марра и К.И. Чаикина к печати, составление сборника, редакция текста, предисловие и примечания С.М. Марр и А.А. Гвахария, Тбилиси, 1966.
- ხანლარი** 1971: پرویز نائل خانلری، وامق و عذرای عنصری و شاهنامه فردوسی، سخن، شماره 5، تهران 1350
- ჰაგი** 1984: Tomas Hägg, “The Parthenope Romance Decapitated?”, *Symbolae Osloensis*, vol. LIX, 1984.
- ჰაგი** 1985: Tomas Hägg, “Metiochus et Polycrates Court”, *Eranos*, 1985, vol. 83.
- ჰაგი** 1986: Tomas Hägg, “The Oriental Reception of Greek Novels”, *Symbolae Osloensis*, vol. LXI, 1986.
- ჰამერი** 1836-38: I. Hammer-Purgstall, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit*, Peřth 1836-1838.
- ჰორნი** 1897: Asadi’s neupersisches Worterbuch *Lughat-i Furs*, herausgegeben von P. Horn, Berlin, 1897.

The Fate of Two Ancient Manuscripts on The Crossroads of Cultures

Inga Kaladze

Key words: antique Greek romance; Persian classical romance

The present article is dedicated to the discovery in different parts of the world of two fragmental literary texts belonging to two most ancient cultures. The results of academic research on these texts form a new page in the history of Greek and Persian literatures. The works of the eleventh-century Persian poet, Abulqasim Hasan Unsuri Balkhi (d. 1040/1050) appear at the outset of this quasi- detective story.

Known as the “King of the Poets” at the court of Ghazna, Unsuri composed about 30,000 verse lines (beyts) – one lyrical collection (divan) and three poems: “Vamiq and Adhra”, “White Idol and Red Idol” and “Shadbahr and Aynolhayat”. But from these works only one rather damaged collection of lyrics has survived up to the present. As for the epic poems, besides the titles and isolated beyts, nothing was known for centuries. But one of the three poems, “Vamiq and Adhra”, attracted the attention of orientalists. This interest was inspired not only by the popularity of identical title plots in Persian and Turkish literature after Unsuri’s time, but also by the more or less real possibilities for research and investigation of the fragments of the poem. In Persian poetological treatises and explanatory dictionaries, the earliest of which is contemporary with Unsuri [Horn 1897; Asadi 1940; Asadi 1957], quotations from the works of different poets, as well as from the works of Unsuri, are often used in defining a particular word, but usually *without mentioning the title of the corresponding work* [Asadi 1940; 1957; Nakhchevani 1962; Soruri 1959; Shouri 1742; Borhan 1951]. By the laws of Persian versification, the epic and lyrical verses have absolutely different scheme of rhyming and their demarcation from each other was not a difficult task. The lines belonging to the epic heritage, identified using the named scheme, in their turn showed two types of verse metres: *motaqareb* and *khafif*. At the same time some of the lines written in motaqareb metre mentioned the names of the characters of one of the poems “Vamiq and Adhra”. All this gave a classification key to researchers on the epic heritage by Unsuri: the fragments constructed using motaqareb metre belong to the poem “Vamiq and Adhra” and the beyts written using khafif versification were considered common to the other two poems. But this hypothesis did not prove entirely valid. In the 1960s a poetological treatise dating back to

eleventh-twelfth centuries was published. In this treatise two motaqareb beyts by Unsuri, which were earlier ascribed to “Vamiq and Adhra”, are cited, and the title of the corresponding poem “White Idol and Red Idol” is named [Radujani 1960 : 56]. All this made clear the fact, that in the epic heritage of Unsuri, the beyts written in motaqareb metre belong to the two poems: “Vamiq and Adhra” and “White Idol and Red Idol”. The number of such lines is 143.

The Persian sources give us various and sometimes contradictory information about the genesis of the plot of “Vamiq and Adhra”. One of these ascribes the invention of this plot to the prominent bibliophile of Khalifah al Ma”mun’s time (813-833), Sahl bin Harun, who was famous for his Arabic translations from the Pahlavi language. A number of other sources associate the above story with the Greek world, to the period of Alexander the Great in particular. According to the most popular variant of the history of this plot, the source of Unsuri’s poem is considered to be the Pahlavi version composed during the time of Khosrow Anoushiravan (sixth century) and still very popular in the nine century [Dawlatshah 1901: 30; Browne 1906:75].

Under these conditions of versatility and variety of the information, researchers interested in the epic heritage of Unsuri tried to find a way out. Such a solution appeared to be the well-preserved poem written by the sixteenth-century Turkish poet Lami, “Vamiq and Adhra”, in the traditional prologue of which the author names as a source for his poem the version by Unsuri.¹² This statement, made by the poet, is quite ambiguous and is the subject of discussion. However, in spite of this, the famous orientalist Joseph Hammer declared that the Turkish version by Lami was an adequate translation of the poem by Unsuri and considered the Pahlavi legend to be its primary source [Hammer 1836-1838]. This point of view was repeated without any criticism by a number of Iranists, due to which the opinion about the similarity of the plots of the poems by Unsuri and Lami was dominant for a long time. This was how the scheme of the genesis of these plots was developed: Pahlavi version > Unsuri > Lami. The attempt by the famous German orientalist, Paul Horn, to refer to the plot of the motaqareb beyts of Unsuri cited in Asadi Tusi’s dictionary and to the data of Lami’s version, and his apparent discovery of some coincidences may have also helped spread the idea of their similarity [Horn 1897: 51].

In fact, the **first stage** of research into the plot of the poem “Vamiq and Adhra” by Unsuri ends here. Checking the accuracy and correctness of the data was made possible in the light of results obtained after renewed research and investigation conducted in the 1930s. This was the period when three Iranists – Bertels, Chaikin and Tarbiyat – were simultaneously investigating and studying, although independently of each other, the fragments of Unsuri’s epic heritage. The subject of Bertels’ academic interest was stylistic analysis of Un-

12 A unique manuscript of Lami’s works is kept in the Royal Library of Vienna. E. Gibb narrated the contents of the poems according to this manuscript [Gibb 1904: Appendix III].

suri's poetry. His investigations led him to a significant conclusion about the co-existence of two different lexical styles – epic and lyrical – in the Unsuri's poetic heritage [Bertels 1929]. Chaikin and Tarbiyat were the first to draw attention to the Greek forms of proper names mentioned in the epic beyts by Unsuri, and they expressed their supposition of a Greek origin of the plot of "Vamiq and Adhra". However, this conclusion is out of line with the traditional point of view, automatically repeated by Tarbiyat about the similarity of the plots by Unsuri and Lami [Tarbiyat 1931], when in the poem written by Lami there is not even a trace of a single Greek element.

The conclusion reached by Chaikin on the **second stage** of research on the subject– that "Vamiq and Adhra" by Lami has nothing in common with the plot of the poem with an identical title, written by Unsuri and based on a Greek source [Chaikin 1935] – was a true innovation, which was not uniformly understood in orientalist circles. Nicholas Marr, who had read Chaikin's article in manuscript form, wrote with great delight:

"It is a wonderful thing! Shame, how people don't understand it! Devil knows why!" [Khaqani 1966: 31].

As is obvious from the posthumous publication of one of Krymski's works, he could not hide his indignation over Chaikin's attempt to neglect and change the widespread point of view on the similarity of the plots of the works written by Unsuri and Lami about Vamiq and Adhra:

"The author of the article... groundlessly declares that such a common opinion is based (as if) only on untrustworthy bibliographical data... It is clear that an investigation conducted using such methods cannot be of any use..." [Krymski 1981: 82-84].

History judged the truth. A large fragment of "Vamiq and Adhra" by Unsuri was discovered in the 1930s, the study of which proved the correctness of Chaikin's supposition and hypothesis.

This textological discovery, which represented a new and extremely significant **third stage** in the study of the problem, belongs to the Pakistan scholar, Mohammad Shafi. This text was discovered by chance in the cover of comments on the Koran written in 1132, where it was glued to give stiffen the cardboard. On the eleven pages of paper removed from the book cover were discovered 372 verse lines mentioning the names of Vamiq and Adhra. Some beyts were identical to the beyts of "Vamiq and Adhra" already known from different sources. It was obvious that the scholar had a text of the poem which had been considered lost for centuries, and this became the cause of heated discussions. It took 25 years for Shafi to technically restore a badly damaged text, then to decipher and analyse it. In 1954 he officially announced his discovery at the 23rd International Congress of Orientalists, in London [Shafi

1954]. In 1967, after the death of the scholar, his book was published in Lahore, with the fragment of the text he had discovered, a facsimile of the manuscript, and research in the Persian and Urdu languages [Shafi 1967].

Shafi paid attention to “Darabname”, a work by the eleventh-century Persian author, Tarsusi, about the history of Alexander the Great and his father. One episode from his book, in which Adhra, a female slave belonging to Harnqalis / Menqalus, a Greek slave trader, tells of her adventure, appeared to be a continuation of the plot of the newly discovered fragment (coincidence of names, etc.). Tarsusi’s “Darabname” is the only Persian work in which a familiarity with “Vamiq and Adhra” of Unsuri is obvious [Tarsusi 1965: 209-210].

The study of this problem conducted at the end of the 1970s by the present author can be considered as the **fourth stage**, the results of which were compiled in a monograph published in 1983 (new fragments discovered by the author, a classification of the Unsuri’s epic beyts with textological variants, a Russian translation with extended comments, research and a reconstructed plot based on the different sources).[Kaladze 1983]¹³.

The fragment discovered by Shafi, the episode of “Darabname”, and the well-known scattered beyts with comments on the proper names belonging to the medieval lexicographers, the fourteen beyts discovered by the present author in Nakhchevani’s Dictionary, as well as information from Herodotus, Strabo and Thucydides about some of the characters which is identical with the plot of the episodes by Unsuri (Herod. II 182, III 39-46, 54, 56, 57, 120-126, 129, 131, 132, 139, 140, 142; Strab., I 4, 639; Thuc. I 13), enabled me to restore the major part of the lost plot of the poem by Unsuri. There was no doubt that its model is identical with the classical romance and has nothing in common with the plot of Lami’s “Vamiq and Adhra” or the Pahlavi version or the variety of later versions. At the same time, it became clear that the genre of the poem by Unsuri is a specimen of the Roman epos and its author stands at the fount of the history of that genre in Persian literature.

Shafi’s textological discovery, although it fully confirmed the hypotheses being posed in the 1930s on the connection of “Vamiq and Adhra” with Greek literature [Chaikin 1935], left the character of this connection unclarified. The plot of the poem was created imitating the famous classical romances and the proper names were stylized according to Greek names, in Bertels’s opinion [Bertels 1960: 315], or had the connections mentioned above deeper roots?

Analysis of the plot of the poem by Unsuri as reconstructed by me show that it is connected with the classical romance not only by proper names that may have really been stylized, but also by the obvious coincidence of the main components of the plot with the stable topic of the classical romance: the first meeting of the pair at the temple of the goddess of marriage, a prophetic dream,

13 See also the Italian publication [Kaladze 1984 (86)].

the engagement of the young couple and the breaking off of the engagement, the resistance of relatives to the love of the lovers, a friend and supporter of the main characters, the heroes' dangerous adventure – kidnapping, trading, the actions of robbers and slave traders, violence used against the main characters, their temptation, sometimes compulsory violation by one of them of their oath of faithfulness, wandering about the seas and oceans, the permanent threat of death, false reports of death, and soon.

Although our material does not contain exact references to the final part of the poem by Unsuri, we can convincingly say that this important component of the plot can be placed within the scheme of the classical romance topic, that is, we can suppose that the narration had a happy end, especially that the lovers were protected by the goddess of marriage, Hera, at the temple where the first meeting of Vamiq and Adhra occurred. In Iranistics the opposite opinion is expressed based on the Arabic idea of so-called *udhraic* (innocent) love, as if the etymology of the name of the main character Adhra (“virgin” in Arabic) must be confirmation of the fact that the lovers did not manage to be together [Afsakhzod 1970:129]. I have to remark that the poetics of the *udhraic* plots (Leyli and Kais, Lubna and Kais, Urvah and Afra, etc.) is extremely static and sentimental and differs radically from the dynamic and keen poetics of the plot by Unsuri. The author, who so exactly and devotedly follows the classical romance scheme and all its topics, could not be motivated to change its ending. Otherwise, that extremely intricate and dynamic adventure would stay planted in mid-air. Neither could the epoch –highly optimistic and upbeat– push him to such innovation. We have in mind the poem “Varga and Gulshah” by Unsuri’s contemporary, Ayyuqi, in which the tragic ending of the plot of the Arabian legend was followed throughout by the author, but changed with the happy reunion of the lovers [Ayyuqi 1964].

The historic background of the prototype of the poem by Unsuri is very significant and remarkable, which is the reason why this plot stands side by side with the early period classical romances, the so-called historical plots, represented today by only two works: fragments of the romance of the Assyrian king Nin and Semiramis, and the romance by Khariton “Khereas and Kaliroe”¹⁴. Historical characters are presented in the fragments of Unsuri’s poem and in the comments of the lexicographers: Polycrat, king of the island of Shamos; Acus, the offspring of the son of Jupiter; and Selisun, Polycrat’s brother, in whom the famous tyrant of the island of Samos and his brother Silosont, the sons of Ajax, are easily recognizable. Herodotus and Strabo give us detailed information about these. The temple located on the island of Shamos, the place where the young couple met for the first time, as Shafi correctly remarks, must be the famous temple of Hera on the island of Samos. It is not

---

14 On the historicism in the classical romance see Tolstoy 1954: 168.

accidental that in the classical world Samos was considered the sacred island of the goddess Hera – protector of marriage and love (Xen. Eph. I, 11).

The geographical background of the poem is very interesting, as the islands were the arena for the activities of its characters, as was the case with the classical romances: Shamos (<Samos), Keyus (<Chios), Kherunis (<Kher-sones), and Ziphenuun (<Sipnos). Or, in other words, everything here points to the so-called “island motif” which, according to A. Egunov, takes its origin from the Greeks and enters European literature [Egunov 1932:41].

In the poem by Unsuri not only are the above dynamics of the classical novel reflected, but the statics as well: rhetorical elements, analyses and discussions, and retardations (insertion into the narration of myths and legends). From this point of view the episode of Vamiq’s testing in the art of rhetoric is interesting. The riddle given to him – “Who is the person, who was born together with you, but is elder than you by his knowledge?” – is full of the sophistic enthusiasm for the word game and closely resembles the riddles of the “Sophists’ Banquet” by Athenaeus (Athen.). The discussion of Vamiq and Adhra about the depiction of the symbol of love is performed with a Socratic dialogue technique. The last word in the discussion, and consequently victory, belongs to Adhra who, unlike Vamiq, declares that the image of love should always be young, as love is the priority of the young. This point of view is an axiom in the classical world (see Long. II 7). Eros, who is a permanent object of dispute in classical romances and philosophical literature (Long., Ach. Tat., HLD., Plot. III 3) is obviously meant by the symbol described by Vamiq (a handsome fellow, militant and courageous, with fire in one hand and bow and arrows in the other). There is not a shadow of doubt that the discussion of Unsuri’s characters about the symbol of love takes its origin from the Greek source.

From the sophistic elements of the source Unsuri’s poem the most significant is the insertion of legends into the plot, something characteristic of the late period of the history of the genre, known as the second sophistic period (Axil. Tat., Long.)¹⁵. Three legends are reflected in the plot and one, the creation of the tortoise shell barbit by Hermes, is almost completely preserved. It coincides with the legend about Hermes, who made a lyre of the same material. The story is narrated in the Homeric Hymns (Homer. III). The legends narrated by Achilles Tatius (VIII 6) and Longus (II 34) about the invention of the syrinx /flute are analogous. Traces of two more legends can be found in scattered beyts of the poem by Unsuri. These are legends about the love of Hera and Leandros and about Minos. From comments made by Asadi Tusi it is clear that the legend of Hera and Leandros was fully presented, as its plot is exactly repeated by the lexicographer.

¹⁵ For the periodic division of the genre see Shmid 1904.

Analysis gives us grounds for thinking that Unsuri's poem was created not only by imitating the Greek sample, but by following rather exactly the primary source. Naturally, this conclusion does not mean that Unsuri's poem lacks national colour. The artistic system of the poem is fully based on the traditions of Persian poetry. The Mazdean divinities coexist with Muslim realia (Ahriman, Harut). "Vamiq and Adhra" by Unsuri, as a literary phenomenon completely reflects the inspiration of its epoch, and is distinguished by great interest in the individual's personal life.

Against the background of the discovery of the large fragment of "Vamiq and Adhra" by Unsuri and the reconstruction of the text, checking of the above idea expressed by Paul Horn seems quite significant and worthy of attention. This is the idea on the identity of the poems about Vamiq and Adhra written by Unsuri and Lami. Out of ten episodes reviewed by the scholar, seven must be excluded from the outset, as their belonging to Unsuri's poem has not been proven after it became known that motaqareb is the metre used by Unsuri in his two poems, and not only in the "Vamiq and Adhra". Besides, they reflect common details characteristic of the majority of the plots (struggle, robbery, the characters' sobbing and lamenting, praise of wine) and cannot prove anything. We can ascribe to "Vamiq and Adhra" only the beyts which either are confirmed in the text discovered by Shafi, or contain proper names connected by the lexicographers to that poem. From these ten beyts, three were in reality found in Shafi's fragments, although the contents of none of them coincided with the parallel discovered by Horn in the poem by Lami. The first one ("Adhra stretched like a courageous warrior and pulled the bridles of the horse") [Kaladze 1983: 135] was associated by Horn with the two episodes of the poem by Lami that describe Adhra riding a giant's back. It appeared that this fantastic episode has nothing in common with Adhra's horse racing in the poem by Unsuri. As we can see from the continuous text of the fragment, the maiden was trained from her childhood in the marshal and knightly arts, according to her father's will. This was the reason why she was leading her father's army in battle, and during peace she showed the people her prowess in the arena. Concerning the second beyt ("in one month that seedling grew to the height other trees reach in a year") [Kaladze 1983: 135] Horn supposed that in this passage the narration is about the one-year-old Adhra, although there is no analogy in the poem by Lami. In the beyt, which is also found in Shafi's fragment, the author is talking about Adhra's extraordinary features, which the child showed at the age of one month. The topic of the exceptionality or the rarity of the heroine is extended in the following five beyts [Kaladze 1983: 106]. Horn considered the third case the most coincident and similar. He associated the word *هَيْكَل* *heykal* ("temple") with the fire-worshippers' temple in Hindustan, where the characters of the poem by Lami arrived as fate had willed, and where they were going to be burnt. But the magnificent temple

described in the poem by Unsuri is located on the island of Samos and all signs prove that this is the famous temple of Hera.

It would appear that the poem by Unsuri was lost quite early on, and the main reason for this, in the opinions of Tarbiyat, Shafi and Khanlary, is that the onomastics was very difficult for Iranians to pronounce.

The variations of the proper names in the works of the lexicographers attract our attention: Kerunis/Kerutis; Melzitos/Meqzitos; Zalqadus/Ranqadus; Harnqalis / Manqalis, etc. All these variations are the result of the peculiarities of the graphics of the Arabic alphabet. Should the story spread, as Daulatshah stated, those variants (if they appeared) would be of a phonetic and not of a graphic character. In general, onomastics of well-known and popular plots, as a rule, have not any variants.

We cannot exclude the possibility of the development and elaboration of the plot by Unsuri himself from a Greek or translated source. It is remarkable that the Greek topic and world is obviously seen in another of his poems. In one beyt written in khafif metre (see the dictionary by Asadi s.v. *بيوگانی* (*biyugani* “wedding”) which, as we know, must have been taken from the poem “Shadbahr and Aynolhayat”. The Greeks and their habits are also mentioned here: “*They have arranged a wedding according to the Greek rule and tradition*”. The contents of this beyt point to the fact that the action of the poem (or its episodes) occurs in Greece. The possibility of the development of pro-Greek attitudes is not excluded, as Unsuri spent a part of his life in the Greek town of Nisibin, as the seventeenth-century historian Kashefi tells us in his work “Khazan o Bahar” (“Autumn and Spring”) [Chaikin 1935:49-50], although this information given by the historian has not been accepted uncritically [Bertels 1960: 307].

A number of issues and problems concerning the epic heritage of Unsuri have not been clarified, but one thing is indisputable at this stage: “Vamiq and Adhra” by Unsuri and supposedly his other two poems too (taking into account their titles) are the earliest examples of the Persian romance epic. Their style – the plainness of the language and poetic figures, and the laconic forms – echoes the best examples of early period classical Persian lyrics. The poetic language is free of artificiality and purposeful complexity, the lexis is maximally free of Arabisms. All these signs are characteristic of the genre of the early romance epic. It makes “Vamiq and Adhra” by Unsuri the significant colour of the initial stage of the Persian romantic epos. The works of his closest contemporary poets – Ayyuqi and Gorgani – organically and naturally added to this, thus enriching the genre.

Against the background of the above textological discovery some of the opinions expressed in Old Georgian literary criticism about the reflection of the epic heritage of Unsuri in Old Georgian literature must be revised.

Three classical works of Georgian literature: “Tamariani” by Chakhrukhadze (a poem praising King Tamar), “Abdulmesiani” by Shavteli (on the

same subject), and the Chronicles of Tamar's Historian remind us of the three characters of the two poems by Unsuri: Shadbahr, Aynolhayat and Vamiq. Nicholas Marr tried to read in the first two the names of the characters of Shota Rustaveli's poem "The Man in the Panther's Skin" – Avtandil and Tinatin [N. Marr 1902; N. Marr 1917: 429], but that etymological research was not successful [Ju.Marr 1935; Ju.Marr 1939:122-133]. As K. Kekelidze discovered, what is meant here is the pair of lovers from the poem "Shadbahr and Aynolhayat". Vamiq as mentioned in "Abdulmesiani" is, in K. Kekelidze's and I. Lolashvili's opinion, a character from the lost poem by Unsuri "Vamiq and Adhra", who mercilessly destroyed the country of Yemen [Kekelidze 1958: 293; Lolashvili 1964:127]. K. Kekelidze considered this information very significant for maintaining the contents of the lost poem by Unsuri "Vamiq and Adhra" [Kekelidze 1962: 227-234].

For K. Kekelidze, the reflection of Unsuri's "Vamiq and Adhra" in "The Man in the Panther's Skin" is obvious. The author includes additional information in the 1958 edition of his book on the "History of Georgian Literature" over and above the previous editions: information about those Georgian and foreign works, the existence of which can be traced in the details of the plot and composition of the poem written by Rustaveli. Unsuri's "Vamiq and Adhra" is mentioned next to Gorgani's "Vis and Ramin", Nizami's "Leili and Mejnun", and Firdausi's "Shahname":

"The fourth Persian romance, the plot scheme of which, as far as we can say, is based on a translation of the sixteenth-century Turkish poet Lami, and which resembles "The Man in the Panther's Skin" is "Vamiq and Adhra" by Unsuri" [Kekelidze 1958: 293].

This discussion is based on the long-time misunderstanding existing in Iranistics that was proved groundless by the discovery of the large fragment of the poem by Unsuri and research on this. Analysis of that fragment cast doubt on the statement that the Vamiq mentioned in "Abdulmesiani" is the character of the poem by Unsuri. This suspicion arose from the toponymy of the Unsuri's poem, which entirely belongs to the Greek world and where there would never be a place for Yemen. It is significant that the main toponym in the majority of the late versions of "Vamiq and Adhra" (after the fifteenth century) is consistently mentioned as Yemen. These versions show great variations in plot and they differ radically from Unsuri and, very often, even from each other too. But all of them have one thing in common and this is their toponyms and anthroponyms, as well as the general model of the oriental type of medieval romance.

The passage from "Abdulmesiani" mentioned above gives us the possibility of saying that, not too far from Unsuri's time, the twelfth century at the latest (considering the Georgian material), besides the Greek version there existed a plot or plots about the love story of Vamiq and Adhra with oriental onomastics

that was more familiar to the reader and the poets following them work out that plot more willingly. It can be supposed that the second plot with its oriental model, one of the toponyms of which was Yemen, is reflected in Georgian literature. In such case the Yemen in “Abdulmesiani” can be regarded as a kind of connecting link between the new and old versions of “Vamiq and Adhra” and inspires us to think that the later versions are a natural development of one of the most ancient cycles of the plot of “Vamiq and Adhra” and not the falsification *جعلی* (*jaali* “false”) of the poem by Unsuri [Mahjub 1968], as it is often believed to be.

After the monographic study of the problems analysed above, the present author came to the conclusions that: (1) “Vamiq and Adhra” by Unsuri, reflects not only the storyline of classical erotic/sophistic romances, but also their extended plot, and repeats the topics typical of such romances, although it is not identical to any romance that has come down to our times. This circumstance proves the fact that the poem is not a reminiscence of a Greek theme, but is connected to some concrete material and thus enriches the small number of plots of classical romances; (2) the supposed primary source of the poem by Unsuri is a type of plot not preserved in the classical Greek literature, in which the inertia of the historical stylization characteristic of old samples of the genre is still alive, and at the same time a tendency of strengthening the sophistic is already outlined. In the history of the evolution of the genre such a plot must have occupied an intermediate place between Chariton and Achilles Tatius [Kaladze 1983: 39].

Subject to the will of history, the story of the investigation of this problem having been full of zigzags, is not finished here. It is continued by the discovery and study of papyrus fragments of a lost classical romance “Metiochus and Parthenope”, which is often mentioned in the sources. The plot of this romance was very popular in the classical world. According to Lucianus, the adventure of Parthenope was a favourite topic of pantomime plays. The same theme is reflected in samples of art: a wall excavated in Antioch is decorated with mosaic work depicting the love motifs of Nin and Semiramis and Metiochus and Parthenope. A clay plate with words of Metiochus overwhelmed by love was discovered and has been deciphered. As for the text of romances, up to the end of the twentieth century only three small papyrus fragments had been discovered at different times [Krebs 1895; Zimmerman 1933; Zimmerman 1935; Kuznetsova 1969:127-129]. A new papyrus text with a large fragment of the Metiochus and Parthenope romance was discovered at the end of the 1970s in the West Berlin Egyptian Museum [Maehler 1976:1-20, Maehler 1977:242; Pavlenko 1985]. This fragment significantly supplements the poor text of the romance as known up to then. At the same time, the history of the family of Metiochus is narrated in detail by Herodotus (Herod. VI, 39-41).

This factual material enabled science to restore a large piece of the plot of

the lost classical romance and, what is especially remarkable, it appears to be the long-sought original and primary source of “Vamiq and Adhra” by Unsuri.¹⁶

Maintaining the results of my study and the new textological material, research into this problem was continued by two Scandinavian scholars, the Norwegian Hellenist Tomas Hagg and the Swedish Iranist Bo Utas [Hagg 1984; Hagg 1985; Hagg 1986; Utas 1984-86]. They came to the conclusion that the beginning of the reconstructed texts of “Vamiq and Adhra” by Unsuri and the romance “Metiochus and Parthenope” by an unknown Greek author coincide, and in the following fragments the narrations develop in parallel to each other. Historical characters participate in both works: Polycrates (father of Adhra / Parthenope) and Miltiades, the King of Kherson, whose eldest son is Metiochus (c.f. Vamiq’s father Melzitos). In the texts of the Greek and Persian romances the biographical data of Metiochus and Vamiq and the story being narrated by Herodotus about the family of Metiochus coincide (Herod. VI 34-41). Both young men suffer from evil stepmothers, secretly leave their fathers’ homes and head for the island of Samos. The ruler of the island, Polycrates, welcomes them to his court. Here, the refugee men get close to their future lovers, Parthenope and Adhra.

At this **fifth stage** (and, I hope, not the last) my *analytical* conclusion¹⁷ about the existence of a specific Greek source for the poem by Unsuri and the chronological localization of the prototype of the poem in the history of classical literature is *empirically* backed up. As a result of an analysis of the language, style and genre topic of the new fragments of the Greek romance H. Meller also came to the conclusion that this is a historical romance written near to Chariton’s times. (Compare the conclusions of my research mentioned above [Kaladze 1983: 39]).

Thus, the cultural heritages of the East and West once more appear interwoven, contributing to and enriching each other. Reconstruction of the plots of the Greek and Persian romances and the culturological results of these researches add an important monument to the corresponding literatures. This circumstance is especially valuable for the history of Greek literature, as only five plots of this genre are known so far. Determining the source for the poem by Unsuri has broadened our point of view about cultural contacts between historical Iran and the Greek world, and has grounded the existence of such contacts not only in the field of science and art, as was known earlier, but in the sphere of literature as well. The Scandinavian scholars strongly believe that it is necessary to continue

16 In 1971 a young Iranist, V. Sakhranov, wisely supposed a connection between these two works. His hypothesis was based on the etymological resemblance of the names of the main female characters: *Parthenope* in Greek and *Adhrain* Arabic both mean “virgin, innocent” [Sakhranov 1971], but the author did not continue his study in this direction, as the textological base at that time precluded such investigations.

17 Information on the discovered papyrus text was unfortunately not known to me during my work on the monograph.

research in the area of the eastern contacts of Greek literature.

In this context, the methodical advice of Gottfried Groddeck comes to mind:

“Greece can be understood through the Orient, and the Orient – through Greece. They were born and grew up and died together. Search every ruin; compare everything that can be found. Here is a treasury unknown even to the present mind”.

The material reviewed above is corroboration of the fact that this point of view expressed more than a hundred years ago has not lost its acuteness and is topical even today.

The Classic authors:

Ach. Tat.: Achilles Tatius, Leucippus et Clitophonus.

Athen.: Athenaeus, Dipnosophistarum.

Hld.: Heliiodorus, Aethiopica .

Herod.: Herodotus, Historiae.

Homer.: Homerus, Hymni.

Long.: Longinus, Daphnis et chloe.

Plot.: Plotinus, Aenneades.

Strab.: Strabo, Geographia.

Thuc.: Thucydides, Historia.

Xen. Eph.: Xenophon Ephesius, Anthia et Habrocomes.

Bibliography

- Ayyuqi** 1964: 1343، باهتمام دکتر ذبیح الله صفا، تهران،
Afsakhzod 1970: A. Афсахзод, «Киссаи Вомик ва Узро», *Садои шарк*, №10, 1970.
Asadi 1940: کتاب لغات فارس تالیف ابو منصور علی بن احمد اسدی با ملحقاتی چند بتصحیح و اهتمام عباس اقبال طهران 1319
Asadi 1957: لغت فارس منسوب به اسدی طوسی باحواشی و تعلیقات و فهارس بکوشش محمد دبیر سیاقی تهران 1336
Bertels 1929: E. Э. Бертельс, «Стиль эпических поэм Унсури», *Доклады Академии наук СССР*, 1929.
Bertels 1960: E. Э. Бертельс, *История персидско-таджикской литературы*, Москва, 1960.
Borhan 1951: برهان قاطع تالیف محمد حسین بن خلف تبریزی متخلص برهان باهتمام دکتر محمد معین تهران 1330
Browne 1906: E. B. Browne, *A Literary History of Persia*, v. II, London, 1906.
Chaikin 1935: К.И. Чайкин, «Вамек и Азра», *Хакани-Незами-Руставели*,

- Москва – Ленинград, 1935.
- Dawlatshah** 1901: The Tadhkiratu'sh-Shuara of Dawlatshah, ed. by E. G. Browne, London-Leiden, 1901.
- Egunov** 1932: А. Егунов, «Греческий роман и Гелиодор», *Гелиодор, Эфиопика*, Москва- Ленинград, 1932.
- Gibb** 1904: E. Gibb, A History of Ottoman poetry, v. III, London, 1904.
- Hägg** 1984: Tomas Hägg, "The Parthenope Romance Decapitated?", *Symbolae Osloensis*, vol. LIX, 1984.
- Hägg** 1985: Tomas Hägg, "Metiochus et Polycrates" Court", *Eranos*, 1985, vol. 83.
- Hägg** 1986: Tomas Hägg, "The Oriental Reception of Greek Novels", *Symbolae Osloensis*, vol. LXI, 1986.
- Hammer** 1836-38: I. Hammer-Purgstall, Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit, Peřt, 1836-1838.
- Horn** 1897: Asadi's neupersisches Wörterbuch Lughat-i Furs, herausgegeben von P. Horn, Berlin, 1897.
- Kaladze** 1983: Инга Каладзе, Эпическое наследие Унсури, Тбилиси, 1983.
- Kaladze** 1984 (1986): "Un ignoto intreccio romanzesco classico nella letteratura Persiana", *Annali della facolta di lingue e letterature straniere di Ca' Foscari*, XXIII, 3, 1984 (=1986). Serie Orientale 15, Bulzoni.
- Kekelidze** 1958: K.Kekelidze, A History of Georgian Literature, II, Tbilisi, 1958 (inGeorgian).
- Kekelidze** 1962 : K. Kekelidze, «The histories and Prises of the Crowneds" as the literary source", *The studies on the History of the Old Georgian Literature*, VIII, Tbilisi, 1962 (in Georgian).
- Khakani** 1966: Хакани-Незами-Руставели, II, подготовка архивных материалов.
- Ю. Н. Марра и К. И. Чаикина к печати, составление сборника, редакция текста, предисловие и примечания С.М. Марр и А.А. Гвахария, Тбилиси, 1966.
- Khanlari** 1971: پرويز نائل خانلری، وامق و عذرای عنصری و شاهنامه فردوسی، سخن، شماره 5، تهران 1350
- Krebs** 1895: F. Krebs, G. Kaibel, C. Robert, *Hermes*, 30, 1895.
- Krymski** 1981: А. Е. Крымский, Низами и его современники, Баку, 1981.
- Kuznetsova** 1969: Г. Кузнецова, «Роман о Нине» и другие папирусные отрывки греческого романа», *Античный роман*, Москва, 1969.
- Lolashvili** 1964: I. Lolashvili, The Old Georgian Penegyrist, II, Tbilisi, 1964 (in Georgian).
- Maehler** 1976: H. Maehler, "Der Metiochos-Parthenope-Roman?" *ZPE*, 23, 1976.
- Maehler** 1977: H. Maehler, "Der Metiochos-Parthenope-Roman?" *ZPE*, 24, 1977.

- Mahjub** 1968: محمد جعفر محبوب وامق و عذرای عنصری، سخن، شماره 1-2، تهران 1347
- Marr** 1902: Н. Я. Марр, «Древнегрузинские описки (XIV в.)», *Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии*, IV, СПб., 1902.
- Marr** 1917: Н. Марр, Грузинская поэма «Витязь в барсовой шкуре» Шоты из Рустава и новая культурно-историческая проблема, Петроград, 1917.
- Marr** 1935: Ю. Н. Марр, «Персидский прототип поэмы «Некто в барсовой шкуре», *Академику Н.Я. Марру*, Москва-Ленинград, 1935.
- Marr** 1939: Ю. Н. Марр, Статьи и сообщения, II, М.-Л., 1939.
- Nakhchevani** 1962: صحاح الفرس فرهنگ لغات فارسی از قرن هشتم هجری تالیف محمد بن هندوشاه نخجوانی با اهتمام دکتر عبد العلی طاعتی تهران 1341
- Pavlenko** 1985: Л. В. Павленко, «Древнегреческий роман: Новонайденные папирусные фрагменты», *Вестник древней истории* 2, Москва, 1985.
- Raduyani** 1960: کتاب ترجمان البلاغه تصنیف محمد بن عمر الرادویانی، با مقدمه و ذیل و حواشی و تراجم اعلام بخامه علی قویم، تهران 1339
- Sakhranov** 1971: В. А. Сахранов, «Поэма «Вамик и Азра» Абу-л-Касима Унсурі, публ., предисл., ред. и коммент. М. Шафи, Лахор, 1967», *Народы Азии и Африки*, №1, 1971.
- Shafi** 1954: Proceedings of the 23-th International Congress of Orientalists, 21-28 VIII, London, 1954.
- Shafi** 1967: مثنوی وامق و عذرا تالیف ابو القاسم حسن بن احمد عنصری با مقدمه و تصحیح و تحشیه دکتر مولوی محمد شفیع، لاهر 1346
- Schmid** 1904: W. Schmid, "Der griechische Roman", *Neue Jahrbucher*, XIII, 1904.
- Shouri** 1742: لسان العجم یا فرهنگ شعوری Constantinopol, 1742.
- Soruri** 1959: فرهنگ مجمع الفرس محمد قاسم بن حاجی محمد کاشانی متخلص به سروری بکوشش محمد دبیر سیاقی تهران 1338
- Tarbiyat** 1931: وامق و عذرا از تاریخ ادبیات ایران تالیف آقای تربیت، مجله ارمان، سال 12، شماره 8، تهران 1310
- Tarsusi** 1965: 1344: داراب نامه طرسوسی بکوشش دکتر ذبیح الله صفا، تهران، 1344
- Tolstoi** 1954: И. Толстой, «Повесть Харитона как особый литературный жанр». *Повесть о любви Херея и Каллирой*, Москва-Ленинград, 1954.
- Unsuri** 1963: دیوان عنصری بلخی... بکوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، 1341
- Utas** 1984-86: Bo Utas, "Did Adhrā remain a Virgin?" *Orientalia Suecana* XXXIII-XXXV, 1984-86.
- Zimmerman** 1933: F. Zimmerman, "Ein unveröffentlichtes Bruchstück des Metiochos-Parthenope-Romans", *Aegyptus*, 13, 1933.
- Zimmerman** 1935: F. Zimmerman, "Neues zum Metiochos-Parthenope-Roman", *Philologus*, 44, 1935.